T.C

TRAKYA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İNSAN VE TOPLUM ARAŞTIRMALARI ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İKTİSADİ ZİHNİYET VE DİNİ SÖYLEM:

SABRİ ÜLGENER ÖRNEĞİ

FURKAN ÖZEL

1188260160

TEZ DANIŞMANI

DR. ÖĞR. ÜYESİ ANIL MÜHÜRDAROĞLU

EDİRNE, 2022

Tezin Adı: İktisadi Zihniyet ve Dini Söylem: Sabri Ülgener Örneği

Hazırlayan: Furkan ÖZEL

ÖZET

Bu çalışma, Sabri F. Ülgener'in iktisat zihniyeti üzerine yapmış olduğu araştırmalardan hareket ederek, bu çabayı Michel Foucault'un söylem kavramı çerçevesinde değerlendirmeyi hedeflemektedir. Bu noktadan hareketle Ülgener'in iktisadi zihniyet üzerine yapmış olduğu çalışmalarda, temel hedefinin yerli burjuvazi yaratmak olduğu iddia edilmektedir. Ülgener bu hedef doğrultusunda, Max Weber ve Werner Sombart'ın kapitalist piyasa ekonomisi ve din arasında kurmuş olduğu bağlantıyı kullanmıştır. Bu noktada Ülgener zihniyet tartışmasında, İslam ve kapitalizm arasında olumlu bir ilişki kurabilmiştir. Bu çalışmada, Ülgener'in yürüttüğü zihniyet tartışmasının, 1980'den sonra İslamcı burjuvazinin yaratılmasında etkili olduğu gösterilmek istenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sabri F. Ülgener, zihniyet, söylem, yerli burjuva

Name of Thesis: Economic Mentality and Religious Discourse: the Example of Sabri Ülgener

Prepared by: Furkan ÖZEL

ABSTRACT

This work, by moving through researches had been carried out by Sabri F. Ülgener, for which were economic mentality, aims at evaluate this endovour in the terms of Michel Foucault's discourse concept. In this way, it is claimed that Ülgener's main target was in the creation of native bourgeoisie in his studies for economic mentality. In line with this target, Ülgener used the connection that Max Weber and Werner Sombart had established between the capitalist market economy and religion. Herein Ülgener was able to establish a positive relationship between the Islam and the capitalism in mentality debate. In this work, it is aimed to demonstrate that the mentality debate carried out by Ülgener was effective in the creation of the Islamist bourgeoisie after 1980.

Key Words: Sabri F. Ülgener, Mentality, Discourse, Native Bourgeoisie.

ÖNSÖZ

Lacancı psikanalizde arzu, sürekli özneden kaçar ve tamamlanamaz. Bu noktada tezimi kendi arzu nesnem olarak görürsem; sürekli benden kaçtığını ve tamamlanamayana işaret ettiğini söyleyebilirim. Sürekli bir eksiklik gördüğümü ancak bu eksikliği tamamen ortadan kaldıramayacağımı kabul etmem gerekir. Nihayetinde bu satırları yazarken tezimizin burada bittiğini ancak sürekli eksik ve tamamlanmamış olana işaret edeceğini kabul ediyorum.

Tabii bu eksikliğin oluşması müşterek çabaların ürünüdür. Bu noktada bana düşünceleriyle katkıda bulunan saygıdeğer danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Anıl Mühürdaroğlu'na teşekkürü borç bilirim. Özellikle tez yazımı sürecinde sağlamış olduğu konfor ve özgürlük alanı benim için önemli bir artı olmuştur.

Bu eksikliğin oluşmasında önemli bir noktada duran diğer hocam ise Arş. Gör. Dr. Emre Elmas'tır. Kendisinin, hem tez yazma sürecinden önce hem de tez süresi boyunca önemli katkıları olmuştur. Kendisine bana sunmuş olduğu entelektüel bilgisinden dolayı teşekkürü borç bilirim. Aynı şekilde bu eksikliğin oluşmasında önemli bir noktada Fatih Belgi'ye de teşekkürü borç bilirim. Kendisinin tezime yönelik yapıcı eleştirileri ve önerileri işimi kolaylaştırmıştır. Son olarak Enis Elmas'ın tezime yönelik farklı perspektifler sunması, tezimi zengin kılmıştır. Kendisine teşekkürü borç bilirim.

Nihayetinde tezi yazma sürecimde benden hiçbir desteği esirgemeyen aileme ne kadar teşekkür etsem azdır.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **i**

ABSTRACT ..... **ii**

ÖNSÖZ ..... **iii**

İÇİNDEKİLER ..... **iv**

GİRİŞ **1**

1.BÖLÜM: KLASİK İKTİSATÇILARA BİR ELEŞTİRİ: ALMAN TARİHSELCİ İKTİSATÇILARI **9**

1.1 Alman Tarihselci Okulu'nun Üç Kuşağı: Birinci Kuşak 13

1.2 İkinci Kuşak 14

1.3 Üçüncü Kuşak 17

1.4 Max Weber 17

1.5 Werner Sombart 21

2.BÖLÜM: SABRİ ÜLGENER, ZİHNİYET VE EKONOMİ **30**

2.1 Sabri Ülgener'de Tarikat ve Tasavvuf 33

2.2 Ülgener'in Tarikat ve Tasavvufa Getirdiği Yorumlar Üzerine 38

2.3 Sabri Ülgener, Max Weber ve İslam 40

2.4 Sabri Ülgener'in İslam Yorumları Üzerine 44

2.5 Sabri Ülgener ve İslamcı Söylem 47

3.BÖLÜM: LİBERALİZM VE İSLAMCILAR **52**

3.1 Gösteri/Tüketim Toplumuna Doğru 59

3.2 Dünyevileştirilmiş İslam 66

SONUÇ……..... **70**

KAYNAKÇA…..... **73**

GİRİŞ

İktisat disiplini 18.yüzyıl Avrupası'nda ortaya çıkarken kendine özgü nesnesi(piyasa) ve iç tutarlığıyla(kendi işleyiş kuralları), belirli bir epistemolojik zeminden hareketle 'bilgi üretmeye' başlamıştır.[1] Bu bilgi üretim süreci belirli söylemler etrafında şekillenerek ekonomik yaşamdan siyasal yaşama kadar bir çok şeyi dönüştürmüştür.

Bu noktada Michel Foucault bağlamında bilgi ve bilgiyle birlikte iktidarın oluşmasını sağlayan söylem kavramı önemli bir noktada durmaktadır. Söylem Foucault açısından, hem konuşulan bir bilgiyi hem de itaat edilen iktidarı olanaklı kılan şeydir. Söylem, bir şeyi görünür kılarak o şey hakkında konuşulmayı sağlayan bir erktir. Foucault'un ifadeleriyle;

> Söylem, söylenen her türlü şey içinde belli bir sistemlilik içine girebilen ve kendileriyle birlikte düzenli bir iktidar etkisi meydana getirebilen ifade'lerin bütünüdür.[2]

Söylem böylece geleneksel sentaks alanından ve yapı kurallarıyla birbirine bağlı dilbilimsel olgular olmaktan ziyade doğruyu yanlıştan ayırmayı sağlayan, bireylerin pratikteki davranışlarına ve düşüncelerine sınırlar çizen, kişilerin iktidar açısından özneleşmesini sağlayan ve aynı zamanda kendilerinden ödün verdikleri alandır. Söylem, bireyden önce konuşmaya başlayarak düşünen, bilen bir özneyi ortaya çıkarmaktan ziyade öznenin dağılışına ve ötekinin alanına girildiğine işaret etmektedir.[3] Foucault'un ifadeleriyle;

> Bugün yapmak zorunda olduğum konuşmada ve burada belki de yıllar boyunca yapmak zorunda kalacağım konuşmalarda, hiç kimseye sezdirmeden eriyip gitmeyi dilerdim.[4]

Aynı metnin devamında Foucault konuşmasına başlarken aslında ondan önce konuşmaya başlayan ve onunla birlikte konuşmaya devam eden bir şeyin olduğunun farkındadır. Bir anlamda söylem, öznenin konuşmasını sağlarken aynı anda iktidar

---

[1] Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*, Routledge, 2002, p.182
[2] Foucault'dan aktaran Taner Timur, *Felsefi İzlenimler*, İmge Kitabevi, 2005, s.65
[3] Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, Çev. Veli Urhan, Ayrıntı Yayınları, 2016, s.75
[4] Michel Foucault, *Söylemin Düzeni*, Çev. Turhan Ilgaz, Hil Yayın, 1987, s.21

ilişkilerinin özne tarafından iktidar adına konuşulmasını da sağlar. Tabii Foucault bağlamında söylem sadece dilde varolan bir şey olmaktan ziyade dilsel olmayan oluşumlar olarak da karşımızda durmaktadır. Örneğin tımarhaneler görülebilirlik alanı iken akıl sağlığı sözcelerin alanıdır.[5]

İktisat bağlamında görülebilirlik ve sözcelere örnek verecek olursak; kent, iş disiplini, özgür emek, piyasadaki kitlesel talep, sermaye gibi alanlar görülebilir olanlara işaret ederken; belirli iktisadi yasalar, hukuk gibi alanlardaki değişimler de söylenebilir olana işaret etmektedir. Bu alanların yapmış oldukları göndermeler ve bu göndermeler sonucu bilgiyi mümkün kılan ifadelerin ortaya çıkması ancak kapitalist piyasa söyleminin 18.yüzyılda ortaya çıkmasıyla mümkün olabilmiştir. Foucaultcu bağlamda kapitalist piyasa ekonomisini vareden değerlerin; rasyonel ve kendi iç tutarlılığı çerçevesinde anlaşılması, görülebilirlik ve sözcelerin birbirleriyle ilişki içerisine sokulmasıyla mümkün olmaktadır. Foucault'un ifadeleriyle;

> (…)ifadenin varolabilmesi, bir ifadeden söz edilmesi için onu, bir nesneler alanı ya da özneyle belirli bir ilişki içinde söylemek bile yetmez: cümleyi birbirine bitişik olan her bir alanla ilişki içinde söylemek bile yetmez: cümleyi birbirine bitişik olan her bir alanla ilişki içine sokmak gerekir.(…)bitişik bir alan kullanılmaksızın bir ifadenin varlığına ulaşılamaz.[6]

Tabii tezimiz bağlamında temel amacımız birbirleriyle anlamlı bütünler haline gelebilen ifadelerin nasıl oluştuğuna yönelik araştırma yapmak değildir.[7] Biz Foucault'un söylem kavramının iktidar ile olan ilişkisine odaklanmaya çalışacağız. Bu noktada söylemin oluşum koşullarını tespit etmek amacımız olmayacaktır. Asıl amacımız Sabri F. Ülgener'in ortaya koyduğu çalışmaların, hangi iktidar ilişkilerini ortaya çıkarmaya çalıştığını göstermektir. Kaldı ki Foucault bağlamında da önemli olan budur. Utku Özmakas'ın ifadeleriyle;

> (…)söylemin ortaya çıkış koşullarını tespit etmek pek kolay değildir. Zaten Foucault'un asıl derdi de bu değildir. Söylemin ortaya çıkış koşullarından ziyade ortaya çıkmasıyla hangi ifade imkanlarını harekete geçirip dolaşıma soktuğu, ne türden bir bilgi rejiminin

[5] Gilles Deleuze, *İki Delilik Rejimi*, Çev. Mahir Ender Keskin, Bağlam Yayıncılık, 2017, s.253
[6] Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, s.128
[7] Foucault'da bu konular *Kelimeler ve Şeyler* ve *Bilginin Arkeolojisi* kitaplarında tartışılmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bu kitaplara bakınız.

sağlamlaşmasına katkı sunduğu ve nasıl bir iktidar etkisi yarattığı daha önemlidir.[8]

Bu noktada söylem, temsil rejiminin aşılması adına önerilen bir kavram olup, gerçekliğin üzerine dil yoluyla atılmış bir ağdır.[9] Bu düşünceden hareketle söylem, yarattığı temsillerle hem iktidarı yaratır hem de onu varsayan kurum ve özneleri yaratır.

Söylemden neşet eden iktisat disiplini de 18.yüzyılla birlikte ortaya çıkmaya başlarken, ticaretin nasıl yapılacağından, hangi yolun doğru olacağına kadar, bu disiplini rasyonel bir zemine oturtulmuş söylem etrafında şekillendirmiştir. Tabii bu durum belirlenen söylem alanı içerisinde uygulanan faaliyetler ile söylem alanı dışarısında kalan alanlar arasında hiyerarşik bir yapının ortaya çıkmasını sağlarken, gelişmiş olanı söylem alanı içerisindeki faaliyetlere, gelişmemiş olanı ise söylem alanı dışında kalan faaliyetlere yüklemiştir. Bu durumda bir ülkenin iktisadi uygulamaları söylem alanı içerisinde belirlenen faaliyetlere ne kadar benziyorsa o kadar gelişmiş bu faaliyetlerden ne kadar uzaksa o kadar gelişmemiş olduğu düşüncesini yaratmıştır. Bu düşünceden yola çıkarak gelişmiş bir ekonomiye sahip olmaya çalışan ülkelerde ekonomik olarak büyümek için gelişmiş ülkelerin geçtiği tarihsel süreçlerden geçmeleri gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu anlayış tarihsel olma ayrıcalığını ekonomik olarak gelişmiş ülkelere verilmesinin önünü açmıştır.

Bu noktada Foucaultcu bağlamda söylemden neşet eden iktisat disiplininin oluşma sürecini, zihniyet üzerinden açıklamaya çalışan Alman Tarihselci İktisatçıları'na[10] (ağırlıklı olarak Weber ve Sombart) ve ülkemizden bu geleneği takip eden Sabri F. Ülgener'in çalışmalarına odaklanacağız. Tabii Alman tarihselci iktisatçılarına değinmemizin temel sebebi; hem Ülgener'in çalışmalarına temel oluşturan iktisadi bağlamı göstermek hem de tezimizin temel iddiasına yönelik olacaktır. Bu noktada Alman tarihselci iktisatçıları, kapitalist piyasa ekonomisinin oluşmasında ön planda tuttukları alanlardan birisi olan zihniyet tartışmalarını din ve

[8] Utku Özmakas, *Biyopolitika: İktidar ve Direniş*, İletişim Yayınları, 2018, s.80
[9] Utku Özmakas, a.g.e. , s.79
[10] Alman Tarihselci İktisatçıları kapitalist piyasa ekonomisinin oluşmasını sadece dini ve kültürel olan üzerinden açıklamadıklarını da belirtmek gerekiyor. Tezimizin iddiası doğrultusunda kapitalist piyasa ekonomisinin oluşmasında Weber'in kent analizine veya Sombart'ın Yahudi göçlerinin yarattığı etkiler gibi arttırılabilecek birçok konuya tezimizin sınırlarını aştığı için değinmeyeceğiz.

kültür üzerinden yürütmüşlerdir ve bu tartışmaların Ülgener tarafından yerli burjuvazi yaratmak adına ne şekilde kullanıldığı gösterilecektir. Böylece Alman tarihselci iktisatçılarına değinmemizin temel sebebi ise; bu geleneğin Ülgener'e nasıl imkanlar sağladığını göstermeye çalışmak olacaktır.

Tabii bu noktada Ülgener'e dair genel bir bilgi verirsek; o Türkiye'de iktisat zihniyeti araştırmalarıyla ünlenen bir iktisatçıdır. Özellikle 1933 yılında Almanya'da Hitler'in iktidara gelmesi sonucu ülkeden kaçan Alman hocaların Türkiye'ye sığınması, Ülgener'in akademik hayatında önemli bir noktada durmaktadır. [11] Ülgener, Alman hocaların etkisiyle Max Weber ve Werner Sombart'ın metinlerini incelemeye başlamış ve bu çalışmaları Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'sine uygulamaya çalışmıştır.[12] Tabii bu sebepten ayrı olarak Ülgener'in ailevi kökenleri de iktisat zihniyeti üzerine yönelmesini sağlamıştır.

Bu noktada Ülgener, Nakşibendi tarikatına mensup bir aileden gelmekte olup[13], din sosyolojisinden hareketle iktisat zihniyeti tartışmalarına yönelmesinde bunun önemli bir rolü olduğu düşünülmektedir.[14] Kaldı ki Ülgener'in iktisat zihniyeti üzerine yapmış olduğu araştırmalarda, Nakşibendi tarikatı içerisinde yapılan tartışmaların sürekliliği de görülmektedir. Özellikle Nakşibendi tarikatı içerisinde yer alan tartışmalarda, ekonomik ve siyasi hayatta kötü gidişata neden olan ve dünyayı boşlayıcı bir tutum sergileyen tarikatlara karşı; Müslümanların içsel kaynaklara yönelmeleri yönünde görüşler vardı. [15] Bu içsel kaynaklardan kasıt, ilk Müslümanların yaşadığı dönem olan; saf ve öz İslam'a dönüş ile Müslüman süper devlet kurulabilirdi. [16] Nakşibendi tarikatı içerisinde yer alan bu tartışmalar da Ülgener'in iktisat zihniyeti üzerine yapmış olduğu araştırmaların ana temasıdır diyebiliriz. Ülgener'de de tarikat ve tasavvufun yarattığı anti-maddeci zihniyet aşılması gereken bir engel iken, saf ve öz İslam'ı temsil eden ilk Müslümanların

[11] Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, Ötüken Neşriyat, 3.basım 2014, s.67
[12] Ahmet Güner Sayar, a.g.e. , s.75
[13] Bu konuya dair Ahmet Güner Sayar'ın Ülgener biyografisinin 23-43 sayfalarına bakılabilir. Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Ahmet Güner Sayar, a.g.e. , s.23-43
[14] Ahmet Güner Sayar, a.g.e. , s.25
[15] Şerif Mardin, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, 2015, s.96,97
[16] Şerif Mardin, a.g.e. , s.96

yaşadığı döneme dönme çağrısı vardır.

Tabii Ülgener'in zihniyet araştırmaları, iktisat alanı içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Özellikle yayınlamış olduğu *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası* ve *Zihniyet ve Din* kitabı, Türkiye'de zihniyet üzerine yapılan tartışmalarda çoğu iktisatçı için başvuru kaynağı sayılmaktadır.[17] Bu bağlamda Ülgener'in din sosyolojisinden hareketle yapmış olduğu zihniyet araştırmaları, onun Türk Weber'i[18] olarak anılmasının bile önünü açmıştır. Tabii Ülgener'in çalışmalarını önemli görmenin temel koşulu ise kapitalist piyasa ekonomisine ulaşma yönündeki çabanın varlığıdır. Bir anlamda Ülgener'in çalışmalarını iktisadın disipliner çizgileri içerisinde, kapitalist piyasa ekonomisine geçiş için yorumlayan kişiler için önemli bir noktada durmaktadır.

Ancak biz Ülgener'in çalışmalarını, 'Kapitalist piyasa ekonomine geçişte zihniyetin rolü nedir?' ve 'Ülgener bu noktada bize ne sağlabilir?' gibi sorular çerçevesinde ele almayacağız. Bir anlamda Ülgener'in metinlerine temelde iktisatçı gözüyle bakmayacağız. Biz, Ülgener'in Nakşibendi tarikatı içerisinde yer alan tartışmaları, neden Cumhuriyet döneminde de devam ettirdiği gibi farklı tarzda sorular sorup, cevaplar arayacağız. Tabii bu yöntemimiz iktisadi bağlamdan kopacağımız anlamına da gelmemektedir. Bu noktada hem iktisadi bağlamı gösterip, iktisadi bağlam üzerinden farklı yerlere ulaşmayı hedeflemekteyiz.

Bu noktada iktisadi bağlam ile devam edersek; Max Weber ve Werner Sombart üzerinden Alman tarihselci iktisatçılarının kapitalist piyasa ekonomisinin oluşmasını sağlayan zihniyetin, kültürel ve dini pratiklerle nasıl ilişkilendirildiğine odaklanacağız. Özellikle Weber ve Sombart'ın kapitalist piyasa ekonomisinin oluşum sürecinde zihniyete atfettikleri önem ve bu zihniyeti açıklarken kültürel ve dini pratikleri de araştırmalarına konu etmeleri Ülgener'in Alman tarihselci iktisatçıların yöntemlerini kabul etmede önemli bir işlevi olmuştur. Ülgener bu yöntemle birlikte İslam dini ve kapitalist zihniyet arasında bağlantı kurabilmiştir.

---

[17] Ülgener'in düşüncesinden hareketle yapılmış zengin bir çalışma örneği için daha ayrıntılı bknz. Hasan Hüseyin Aygül, *Zihniyet, Din ve İktisat*, Açılım Kitap, 2014

[18] Orhan Türkdoğan, *Max Weber: Günümüzde ve Türkiye'de Weber'ci Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları, 1985, s.97

Bu noktada Ülgener, zihniyet araştırmaları üzerinden hem Osmanlı İmparatorluğu'nun hem de Türkiye'nin neden kapitalist ekonomiye geçemediğini açıklamaya çalışmıştır. Ülgener hem Osmanlı'nın hem de Türkiye'nin neden iyi işleyen kapitalist piyasa ekonomisine sahip olamadığını, varolan anti maddeci zihniyet üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Anti maddeci zihniyet ise Ülgener için ilk İslam döneminin 'piyasa düzeninden' koptuktan sonra oluşmuştur. Tarikat ve tasavvufun yayılması ve yaratmış olduğu anti maddeci zihniyet yapısı hem Osmanlıyı hem de Türkiye'yi kapitalist piyasa ekonomisine geçmesini engellemiştir. Ülgener ise bu olumsuz durumu aşmak için; Weber'in Protestan Ahlakı ve Sombart'ın Yahudi dini üzerinden yaptığı zihniyet araştırmalarını örnek alarak bunun benzerini İslam dini üzerinden yapmaya çalışmıştır.

Tabii Ülgener'in araştırmalarına konu olan zihniyet araştırması, Foucaultcu bağlamda 18.yüzyılla birlikte oluşmaya başlayan ve bir kopuşa işaret eden Klasik iktisat çerçevesinde ele almanın güçlükleri vardır. Örneğin Ülgener zihniyet araştırmasını yaparken, zihniyeti süreklilik içerisinde düşünmesi onun 16.yüzyılda yer alan çeşitli yapılara(örneğin ahi teşkilatı) 18.yüzyılın belirli epistemolojik kabullerini dayatması sonucu getirmiştir. Bir anlamda Ülgener, 16.yüzyıldaki yapılara o dönemde konuşulamayacak ve görülemeyecek şeylerin kabulü ile gitmiştir. Bu ise Ülgener'i geçmiş dönemin bozuluşu/eksikliği anlayışına götürmüştür. Bu noktada sınırlı da olsa Ülgener'in iktisat araştırmalarına konu ettiği alanları 'iktisat' disiplininin sınırları içerisinde değerlendirmeye çalışacağız.

Ancak daha temelde amacımız Ülgener'in iktisat zihniyeti araştırmasını, söylem alanı içerisinde yer alan iktidarı ele geçirme ve bilgiyi şekillendirme çabası olarak göreceğiz. Bu noktada Ülgener, iktisat teorisini oluşturmaya çalışırken Cumhuriyet Türkiye'sinin nereye gideceğinden çok nereden geldiğinin daha önemli olduğunu düşünüyordu.[19] Bu düşünce Ülgener'i Osmanlı'dan kalan kültürel mirasa yönelmesini sağladı. Böylece Ülgener etkilendiği Weber ve Sombart'tan tarihselliği devralarak Osmanlı ve Cumhuriyet arasında bir süreklilik ilişkisi kurmasını

[19] Ahmet Güner Sayar, a.g.e. , s.391

beraberinde getirmiştir.[20]

Bu noktada Ülgener, Cumhuriyet'le birlikte ortaya çıkan laik, Batı'lı 'burjuvaya' [21] karşı 'yerli burjuva' sınıfı yaratma çabası içerisindedir. Tabii unutulmaması gerekir ki Cumhuriyet'le birlikte oluşan yerli burjuva da birtakım söylemlerin sonucunda oluşturulmuş bir sınıftır. Özellikle gayrimüslim burjuvaziye karşı oluşturulmuştur. İttihad ve terakkiden beri tüm Türkleştirme, homojenleştirme faaliyetleri aslında Batılı yerli burjuvaziyi yaratabilmek ve sınıfsal bir temil kotarmak adına yapılmıştır. Ardından da erken cumhuriyetin sınıfsız, korparatif toplum [22] anlayışı geliştirilmiştir. Ülgener'in yerli burjuvazi yaratma çabası da Cumhuriyetle birlikte yaratılan laik, Batılı burjuvaya karşı, 'doğru zaman' olan; 1980'lerin hem liberal politikalarından hem de aynı dönemde yükselişte olan 'İslamcı' havasından ilham almaya çalışmıştır.

Bu bağlamda, tezimizin son bölümünde Ülgener bağlamını aşan bir tartışma yürütmeyi hedefliyoruz. Başta liberalizm ve İslamcı yapıların yakınlığını göstermeye çalışıp, Ülgener'i de bu İslamcı gelenek içerisinde görüyoruz. Ülgener'in de bu noktada kapitalist piyasa ekonomisi ve İslam dini arasında kurmuş olduğu olumlu ilişkiyi, 1980 sonrası süreçte oluşmaya başlayan İslamcı burjuvazi ile birlikte düşüneceğiz. Özellikle Ülgener'in İslamcı söylemiyle, İslam'ın sembollerinin (türban vs.) kapitalist piyasa ekonomisine girdiğini ve Müslüman kişilerinde bu metalarla olumlu yönde bir ilişkiler kurmalarının önünü açmıştır. Müslüman kişilerin, kapitalist piyasa ekonomisi içerisinde üretilen metalarla olumlu ilişki kurmaları ile de İslamcı burjuvazinin, ekonomik sermaye edinme sürecinin başladığını iddia edeceğiz. Bu noktada yeni bir tüketim alışkanlıkları ve tüketici sınıfının oluşmaya başladığına değineceğiz.

---

[20] Ahmet Güner Sayar, a.g.e. , s.393

[21] Fikret Başkaya, *Paradigmanın İflası,* Yordam Kitap, 2018,s.234

[22] Korporatizm, kısaca Emile Durkheim'in kapitalist piyasayı yaratan şartın temel de birbirleriyle uyum içinde çalışan ve temel de iyi işleyen iş bölümünü varsayar. Bunun tüm ülke genelinde iyi bir şekilde işlemesi adına Kemalist kurucu kadro çeşitli uygulamlarda bulunmuştur. Bu konuya yönelik önemlil bir makale için daha ayrıntılı bknz. Aykut Kansu, 'Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Kemalizm Cilt 2* içinde, İletişim Yayınları, 2019, s.253-267

Tabii tüketim/gösteri toplumunu Jean Baudrillard ve Guy Debord üzerinden açıklamaya çalışmakla birlikte 1980'ler Türkiye'si açısından da değerlendirmeler yapacağız. Bu noktada tüketim/gösteri toplumunun, 1980 öncesi Türkiye'sinde yaşanan işçi hareketlerini engellemeye yönelik bir özelliğinin olduğunu ve 1980 sonrası süreçte bunun aşılması adına kullanıldığını göstermeye çalışacağız. Bu bağlamda 1980 darbesinden sonraki süreçte 24 Ocak kararları ile birlikte uygulanan liberal ekonomi politikaları, hem tüketim/gösteri toplumunun oluşmasına imkan sağlarken hem de darbe sonrası toplumsal, ekonomik alanlarda Marksist çevrelerden boşalan alanlara İslamcı kesimlerin geçmesinde rolünün olduğunu göstereceğiz.

Böylece tüketim/gösteri toplumunda, Carl Schmitt bağlamında kurulan siyasetin (dost-düşman / proleter-burjuva) yerini ticari bağlamın aldığını ve bu ticari bağlamın kapitalist piyasa ekonomisinin çelişkilerini saklamayı ifade ettiğini göstereceğiz. Son olarakta Giorgio Agamben'den *Dünyevileştirmeler* kitabından hareketle İslam ve kapitalizmi yakınlaştıran söylemin, İslam dinini nasıl dünyevileştirdiğine değineceğiz.

1.BÖLÜM: KLASİK İKTİSATÇILARA BİR ELEŞTİRİ:

Alman Tarihselci İktisatçıları

İktisat disiplininin 18. yüzyılda belirli tarihsel süreçler sonucu oluştuğu kabul edilmektedir. Özellikle Foucault'un ortaya koyduğu, 18.yüzyıl öncesinde ekonomi alanı zenginliklerin çözümlenmesi ile ifade edilmekteydi. Ancak 18.yüzyıl sonrası Klasik İktisat, ekonomi alanında yer alan araçları (emek, üretim, değer, fiyat gibi) düzenlemesi ve onları kendi iç tutarlılığı içerisinde belirli bir episteme içerisinde değerlendirmesi günümüze gelen iktisat disiplinin oluşmasını sağlamıştı. Foucault'un ifadeleriyle;

> Fiili durumda, para, fiyat, değer, dolaşım, piyasa kavramları XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, onları karanlık içinde bekleyen bir gelecekten itibaren değil de, sağlam ve genel bir epistemolojik düzenleme tabanı üzerinde düşünülmüşlerdir.[23]

Böylece para, fiyat, değer, emek gibi arttırılabilecek kavramların ekonomi içerisinde rasyonel bir şekilde kullanılabilmesini sağlayan sistemin oluşumu, kapitalist piyasanın anlaşılması için önemli bir noktada durmaktadır. Bu kavramların belirli bir düzen ve tutarlılık içerisinde yer alması ise yıllara yayılan bir süreci içermektedir. Adam Smith, David Ricardo, Thomas Robert Malthus, John Stuart Mill gibi onlarca isim kapitalist piyasa ve endüstri çağıyla birlikte 'bir organizasyon biçimi olarak piyasa mekanizmasının nasıl[24]' en verimli bir şekilde işleyebileceğini sorun edinmişlerdir. Tabii bu isimlerde sorun sadece piyasanın nasıl işleyeceği konusuyla sınırlı değildir. Bu noktada insan doğasından, hak tartışmalarına kadar bir çok konu tartışılagelmiştir.[25]

---

[23] Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*, Routledge,2002, p.182 (Mehmet Ali Kılıçbayı'ın Türkçe çevirisinden alınmıştır.)

[24] Scott Gordon, *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, Çev. Ümit Tatlıcan&Hasan Kösebalaban, Küre Yayınları, 2015, s.158

[25] Bu konuları ayrıntılı bir şekilde incelemek isteyen kişiler için ayrıca bknz. Scott Gordon, *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi* a.g.e & Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*, Routledge, 2002& Pierre Dardot-Christian Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018

Bu tartışmalarda ise sadece Klasik iktisatçıların görüşleri yer almamıştır. Bu noktada Ada ampirizminden(özellikle John Locke ve David Hume) İskoç Aydınlanmasına kadar bir çok farklı gelenekten isimlerin insan doğasını ve doğa kanunlarını açıklamada yaptıkları araştırmalar Klasik iktisadın içerisinde yer almıştır. Özellikle bu isimlerin Rönesans sonrası dünyada matematiksel yasaların doğaya uygulanmasını 'insan'ın bulunduğu alana [26] çekme çabaları iktisat disiplinin matematiksel bir yönteme sahip olmasının önünü açmıştır.

Tabii amacımız, bu isimlerin teorilerini açıklamak değildir. Tezimiz açısından ayrıntılandırmaya çalışacağımız Alman tarihselci iktisatçılarının, bir söylem alanı olan iktisat alanına yönelik görüşlerinin, kendilerinden önce bu tartışmaları yapmış olan Klasik iktisat geleneğine karşı olarak ortaya koyduklarını bilmek gerekmektedir.

Alman tarihselci iktisatçılarına dönersek; onlar, Alman felsefe geleneğinin etkisi altında çalışmalarına yön vermişlerdir. Bu noktada hem Alman İdealizmi'nin hem de felsefe de önemli bir noktada duran Hegel'in, Alman tarihselci iktisatçıları üzerinde etkisi büyüktür. Özellikle Hegel'de bir olayın gerçek özünü kazanması için zamana ihtiyaç olduğu düşüncesinin [27] taşıdığı tarihsellik Max Weber ve Werner Sombart'ı etkilemiştir. Bir anlamda Lacan'ın 'Hegel ile birlikte herkes farkında olsun ya da olmasın Hegelcidir' [28] sözü Weber ve Sombart'ın çalışmaları için geçerlidir diyebiliriz. Çünkü bu iki isim yaptığı araştırmalarda kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkma sürecine bir tarihsellik atfedip bu tarihsellik(zaman) sonucunda kapitalist piyasa ekonomisinin(öz) ortaya çıktığına dair tezler ortaya atmışlardır.

Hegel'den alınan bu tarihsellik ise tarihi kopuşlardan ziyade süreklilik içerisinde okumayı beraberinde getirmiştir. Bu durumda Alman tarihselci iktisatçılarının kuşaklarına göre farklı amaçlar taşıyor olsa da belirli sabit amaçlar etrafında şekillenen geleneğin oluşmasının da önünü açmıştır. Özellikle alt satırlarda değineceğimiz Alman tarihselci iktisatçılarından Friedrich List, Gustav Von Schmoller, Max Weber ve Werner Sombart'ın Alman Devleti'nin birliği, gelişimi

[26] Ahmet Cevizci, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, 2019, s.596
[27] Gilles Deleuze, *Nietzsche ve Felsefe*, Çev. Ferhat Taylan, Norgunk Yayıncılık, 2016, s.191
[28] Melike Molacı, 'Hegel Sonrası Felsefe Tarihçiliği: Stoacılık Örneği', *Özne Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları*, 27.Kitap-Güz 2017(Hegel sayısı), s.162

için çaba sarf ettiklerini görmekteyiz. Bu çabayı ortaya çıkartan şeyin de gelenekle ilgili olduğunu düşünüyoruz. Özellikle Ülgener'in Alman tarihselci iktisatçılarına yönelmesini sağlayan etkenler arasında bu geleneğin varlığı önemli bir noktada durmaktadır. Bu düşünce Ülgener'in Osmanlı ve Cumhuriyet arasında kopuştan ziyade süreklilik ilişkisi kurmasının önünü açmıştır.

Tarihi kopuşlardan ziyade süreklilik içerisinde görmeyi Ülgener adına önemli kılan bir durum daha vardır. Bu durum da tarihselliğin taşıdığı köken varsayımıdır. Bir şeyin tarihsel olduğunu söylemek, o şeyin kökenini tespit etmeyi ve bunun günümüze ulaşan bir yapıya sahip olduğunu kabul etmek anlamına gelmektedir. Bu anlamda Ülgener'in iktisat araştırmalarına baktığımızda başlangıç olarak Osmanlı dönemi karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı'dan başlayan ve Cumhuriyet'e varan çalışmalar aslında devlet aklı içerisinde unutulan 'kökenin' tekrar hatırlatılma çabasını taşımaktadır.

Tabii bu noktada Alman tarihselci iktisatçıların incelemelerine odaklanmadan önce değinmemiz gereken bir başka husus daha vardır. Bu hususta özellikle önem teşkil eden Max Weber ve Werner Sombart'ın kapitalist piyasanın ortaya çıkması sürecinde analiz ettikleri alanları, moderniteyle birlikte başlayan ve kurumlardan insanın geçirdiği değişime kadar birçok alanı etkileyen kapitalist piyasa ekonomisi söylemidir. Yani bir anlamda hem Weber'in hem de Sombart'ın metinlerinde konuşan yazarlar olduğu kadar onların görebilmesini ve konuşabilmesini sağlayan, 18. yüzyılda oluşmaya başlayan söylem alanıdır.

Söylemsel oluşumlar Weber ve Sombart'ın özellikle dini alana dair araştırmalarında rasyonel olanı çıkartmalarına olanak sağlamıştır. Bir anlamda dini inançlarına bağlı olan kişilerin ibadetlerinden gündelik yaşamlarına kadar birçok şeyi belirli bir düzen içerisinde yapmalarından rasyonel olanı çıkartmak ancak moderniteyle birlikte ortaya çıkan yeni söylemsel alan ile ilgili bir durumdur. İnsanın rasyonel düşünmesine, düzenli bir iş hayatına sahip olmasını sağlayan unsur dinin insana verdiği biçimden ziyade söylemsel oluşumların bu yönde şekillenmesidir. Nihayetinde araştırmalara konu olan kutsal metinler kapitalist piyasa ekonomisi öncesinde de vardı fakat onlara baktığımızda rasyonel olanı görmemizi ve

konuşmamızı sağlayan söylemsel oluşumlar, 18.yüzyılla birlikte şekillenen söylem ile ortaya çıkmıştır. Bu noktada Weber Protestan Ahlakı'nı, Sombart'ta Yahudi dinini araştırırken, kapitalist piyasa ekonomisini vareden söylemsel oluşumları önceden kabul ederek araştırmalarını yürütmüşlerdir.

18.yüzyılda oluşan söylemden neşet eden bu düşünce doğrultusunda; bu iktisatçıların kapitalist piyasaya dair yaptıkları araştırmalar, onları iktisat ekolleri içerisinde farklı bir konuma yerleştirmektedir. Klasik ve Avusturya iktisatçılarının ekonomik alana dair belirli sabitelerden hareketle yaptıkları analize karşı olarak Alman tarihselci iktisatçıları, toplumsal yaşamın içinde yeralan din, dil, felsefe, kültür, coğrafi konum gibi alanları kapitalist ekonomik sistem ve iktisat politikası analizlerinde araştırmalarına konu etmişlerdir. Araştırmalara dahil edilen bu alanlar her kültürde farklı anlamlar taşıması nedeniyle açık/farklı bir okuma imkanı getirmektedir. Bu durum kapitalist ekonomik piyasaya sahip olmayan ülkeler için neredeyse bir reçete rolü görmesini sağlamıştır.[29] Alman tarihselci iktisatçılarını teorik olarak merkeze alan diğer ülkelerin entelektüellerinin de yapmaları gereken şey onları kendi kültürlerine uyarlamak olduklarını düşünmüşlerdir.

Alman tarihselci iktisatçılarını daha iyi kavramak için ise kendi içerisinde belirli dönemlere ayırmak yerinde olacaktır.[30] Çünkü Alman tarihselci iktisatçıları homojen bir yapıdan ziyade hetorojen bir yapıya sahiptir. Bu hetorojenliği doğuran unsurlar ise her dönemin getirdiği şartların farklı olması ve bu alana dair araştırma yapan isimlerin felsefe, sosyoloji, din, dil gibi arttırılabilecek farklı alanları araştırmalarına dahil etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu farklı alanların araştırmalara dahil edilmesi, yürütülen araştırmaların iktisat alanıyla sınırlı kalmamasına neden olmuştur. Bu bağlamda ilk olarak Alman tarihselci iktisatçılarını belirli dönemlere ayırarak bu okulun önde gelen isimleri ve dönemin temel kaygılarını ortaya koymaya çalışacağız. Fakat şu konuya dikkat çekmek gerekir ki; yapacağımız kuşak ayrımında birinci kuşakta edinilen kaygıların üçüncü kuşakta

[29] Maxime Rodinson, *İslam ve Kapitalizm*, Çev. L. Fevzi Topaçoğlu, Akyüz Yayıncılık, 2002, s.110
[30] Memhet Ali Akyurt'un doktora çalışmasında Alman Tarihselci iktisatçılarını 3 kuşak altında sınıflandırmasını takip edeceğiz. Bknz. Mehmet Ali Akyurt, *Alman Sosyolojisinde Yöntem Tartışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2017)

tamamen ortadan kalkması gibi bir durum söz konusu değildir. Örneğin birinci kuşakta varolan milliyetçi kaygılar üçüncü kuşakta yer alan Weber'de devam etmektedir.[31]

1.1 Alman Tarihselci Okulu'nun Üç Kuşağı: Birinci Kuşak

Akayurt ilk dönem Alman tarihselci iktisatçılarını, 1820(doğuş)-1848 yılları arasına koymaktadır. Bu noktada ön plana çıkan konu, ulus devlet pratiği doğrultusunda Alman devleti için milli bir kimlik inşası ve milli iktisat politikası oluşturma çabası olmuştur. Günün Alman iktisatçıları için sorun Klasik İktisat Okulu'nun önerdiği liberalizm ile milli bir ekonomi politikasının bir arada olamayacağı düşüncesiydi.[32] Dönemin Alman tarihselci iktisatçıları üyelerinin önde gelen ismi Friedrich List, Klasik İktisat Okulu'nun önde gelen isimleri David Ricardo ve Adam Smith'in önerdiği evrensel ekonomi politikalarına karşı Alman devletinin korumacı bir politika izlemesi gerektiğini söylemiştir. Özellikle 19.yüzyılın başında uluslararası planda geçerli olan liberalizmin getirdiği bireysel özgürlükler, devletin ekonomiye müdahalesini kısıtlayan uygulamalar, özel mülkiyeti destekleyen Klasik Okul üyelerine olan güven, pratikte yaşanan olumsuz gelişmeler sonucu azalmıştı.[33] Bu güven eksikliğiyle birlikte liberalizmin yaşadığı krize karşı Alman tarihselci iktisatçıları ilk dönem iktisatçılarından List ve takipçileri

[31] Scott Gordon'un ifadeleriyle; 'Weber ahlaki görüşlerine sıkıca bağlıdır ve Alman toplumunun ilerlemesine hem ahlaki hem bilimsel açıdan katkıda bulunmayı şevkle ister(…)'. Scott Gordon, *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, Çev. Ümit Tatlıcan-Hasan Kösebalaban, Küre Yayınları, 2015, s.545-546

[32] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, Çev. Alican Tayla, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s.94

[33] Özellikle piyasada yer alan oligopol ve tekellerin piyasa içerisinde olacağı varsayılan serbest rekabeti engelleyen anlaşmaları aralarında imzalamaları liberalizmin vaat ettiği piyasa özgürlüğüne ket vurmaktaydı. Daha ayrıntılı bilgi için bakınız. Pierre Dardot-Christian Laval, *Dünyanın Yeni Aklı*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2018, s.112

liberalizmin İngiltere gibi ada ülkeleri için uygun bir politika olduğunu ve evrensel bir ekonomi politikası olamayacağını düşünmüşlerdir.[34]

Bu düşünceyle Alman tarihselci iktisatçıları zamanla Alman devleti için ekonomik model geliştirmeyi ve 2. kuşakta yer alan iktisatçıların temel kaygılarını gidereceklerinin düşündükleri sosyal politika sisteminin kurulmasına zemin hazırlamışlardır.

Tabii bahsi geçen kuşakta ortaya çıkmış olan bu düşüncenin diğer ülkeler için de önemli bir yerde durduğu ortadadır. Çünkü List ve takipçilerinin evrensel ekonomi politikası olarak sunulan liberalizmin 'coğrafi' olarak her ülkeye uymayacağını söylemeleri her ülkenin kendi coğrafi yapısına uygun bir ekonomi politikası geliştirmelerinin gerekliliğini de ortaya koymuştur. Bu durumda Alman tarihselci iktisatçılarının ortaya koyduğu iktisat politikalarında diğer ülkeler tarafından kullanılmasının önünü açan nedenlere eklenebilmektedir.

1.2 İkinci Kuşak

Akayurt, ikinci kuşağı 1840-1871 arası döneme yerleştirmiştir. Bu kuşakta ön plana çıkan konu ise milli kimlik oluşturma çabasından kitlesel yoksulluk ve kötü yaşam şartlarını iyileştirmek için sosyal politika alanına kaymıştır.[35] Sanayileşmeyle birlikte şehirlere yaşanan düzensiz göçler çalışan kesimde yoksulluğun önünü açarken bu kesimde devlete olan inancı ve milli kimliğe bağlılığı olumsuz etkilemekteydi. Bu noktada ön plana çıkan isim; yoksulluk çeken sınıfa sosyal, sağlık, maddi destek sağlayan ve dönemin Alman devlet adamı Bismarck'ı ikna

[34] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.94 - Bu konuya kısada olsa Ülgener'de değinmiştir. Ülgener'de List'in Adam Smith ve Ricardo'ya karşı ekonomide korumacı politikaların uygulanmasını savunduğunu yazmıştır. Ayrıntı için Sabri Ülgener, *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006, s.438-439

[35] Mehmet Ali Akyurt, a.g.e. , s.212

ederek sosyal politika alanında gelişmelerin yaşanmasını sağlayan Gustav Von Schmoller'dir.[36]

Öncelikle Schmoller ortaya koyduğu iktisat sisteminde birey veya piyasa merkezli bir iktisat anlayışından ziyade devletin merkezde olduğu bir ekonomik model ortaya koymuştur. Schmoller için iktisadın ve sosyal politikanın insanı, kuramsal bir *homo economicus*tan ziyade vatandaş olarak ele alınırken bu konuya rehberlik eden alanda kuramsal modellerden ziyade milli tarihten çıkarılan fikirler etrafında şekillenmiştir.[37] Bir anlamda List'in önerdiği korumacı politikayı takip etmiştir. Schmoller'in bu tarz bir iktisat modeli geliştirmesinin sebebi Alman toplumunda yaşanan yoksulluk sorununa bir çözüm aramak ve Marksizmin toplumda cazibesini azaltmak için Alman devletinin vatandaşlarına çeşitli alanlarda sigorta vermesini sağlamaktır.[38]

Schmoller'in ortaya koyduğu iktisat sistemi hem milli kimlik oluşturma hedefini sürdürür hem de sanayileşmeyle birlikte şehirlerde özellikle işçi sınıfında yaşanan yoksulluğa dair çözümler getirmeye çalışır. Schmoller sayesinde, ücretlilerin durumunun iyileştirilmeye çalışılması, çocuk ve kadınların çalışma saatlerinin düzenlenmesi, grev ve örgütlenme hakları gibi birçok alanda çalışanlar adına olumlu gelişmelerin yaşanması hem Almanya hem de Dünya ekonomisi için önemli bir gelişme olarak anılmaktadır.[39] Bu durumda Alman tarihselcilerinin düşmanlara karşı (Marksizm, Liberalizm) ülkenin tamamını 'kapsayıcı' bir ekonomik program ortaya koymalarını sağlamıştır.

Ayrıca Schmoller'i iktisat alanında önemli bir konuma yerleştiren bir diğer detay ise Avusturya İktisat Okulu temsilcisi Carl Menger'le girdikleri yöntem tartışmasıdır. Schmoller ve Menger arasında yaşanan tartışmanın temelinde iktisat disiplininin yöntemi, tarihsel koşullar içerisinde mi yoksa sabit teoriler etrafında mı olacağıyla ilgiliydi. Bu noktada Schmoller tümevarımsal türden, teorik fikirlerin yardımı olmadan, ayrıntılı özel tarihsel araştırmaların yapılması gerektiği fikrini

[36] Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, Çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, 2012, s.378
[37] Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, s.378
[38] Ernst Breisach, *Tarihyazımı*, s.378
[39] Pierre Dardot-Christian Laval, a.g.e. , s.112

desteklerken Menger ise İngiliz klasik ekonomi politiğin içeriğini benimsemese de Ricardo'nun metodolojisini desteklemekteydi. [40] Schmoller için tarihsel süreç içerisindeki araştırmalar belirli yasaların oluşmasının önüne geçerken yapılacak araştırmalarda din, dil, tarih, zihniyet gibi farklı yapıların dikkate alınması gerekmekteydi. Örneğin 'dinin inanan insanlara tasarruflu davranması ve lüks tüketimden kaçınması gerektiğini emrediyorsa bu durum ekonomi için nasıl bir etki yaratacaktır?' sorusu Schmoller için teorik yasalardan daha önemli bir şeydi. Bu anlamda Schmoller iktisadın genel yasalarının yeterli düzeyde olgusal araştırmalar yapıldıktan sonra ortaya konulabileceğini düşünmekteydi.[41] Tabii 'yeterli' düzeyde olgusal araştırmaların nerede tamamlanacağı açık bir şekilde belirtilmemiştir.

Schmoller ve devamında Weber, Sombart gibi Alman tarihselci iktisatçılarının önde gelen isimlerinin yöntem konusunda farklı düşünmelerinin temel sebebi ise iktisat disiplinini ahlak bilimi olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu noktada Dilthey'in Hermeneutik üzerine yaptığı çalışmalar, Alman tarihselci iktisatçılarını etkilemiştir. Dilthey doğa bilimlerini açıklama, ahlak bilimlerini (tin,sosyal) ise anlama üzerine temellendirmektedir. Alman tarihselci iktisatçıları üyeleri de iktisadı ahlak bilimi içerisinde görerek ekonomik yaşamda bireylerin davranışlarını, bilinçleri üzerinden açıklamaya çalışmışlardır. Bir anlamda belirlenmiş bir yasa üzerinden iktisat teorisi ortaya koymaktan ziyade tikele odaklanmaya çalışmışlardır. Dilthey'in ifadeleriyle;

> Tüm bilim deney bilimidir; fakat her türlü deney, kökensel bağlamını ve bu bağlamın belirlediği geçerliliğini bilincimizin koşulları içinde bulur; deney bu koşullar içinde meydana çıkar; yani yaradılışımızın bütünlüğü içinde.[42]

Tin bilimlerinin amacı da bilincin koşullarını ortaya çıkarmak olmalıdır. Dilthey, Tin bilimlerinin bilincimizin koşullarını kalkış noktası olarak alıp buradan hareketle bir temel bulabileceğini ve tarihselci okulunda ihtiyacı olan şeyin bu olduğunu söylemektedir.[43] Bu etki de Alman tarihselci iktisatçılarının, iktisadı ahlak

[40] Scott Gordon, *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, s.237
[41] Scott Gordon, *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, s.237
[42] Wilhelm Dilthey, *Hermeutik ve Tin Bilimleri*, Çev. Doğan Özlem, Paradigma Yayınları, 1999, s.16
[43] Wilhelm Dilthey, *Hermeutik ve Tin Bilimleri*, s.16

bilimleri içerisinde görmelerini sağlayarak ekonomik alana dair yaptıkları analizleri yöntem açısından diğer ekollerden ayrıştırmıştır.

1.3 Üçüncü Kuşak

Akayurt, bu dönemi 1890 kuşağı olarak adlandırmaktadır. Bu kuşakta ön plana çıkan iktisatçılar Max Weber ve Werner Sombart olurken ön plana çıkan konu ise ikinci kuşağın siyaset odaklı sosyal bilim anlayışından uzaklaştığı görülmektedir. Bu uzaklaşma değer yargılarının belirleyici ve yönlendiriciliğinden uzaklaşmış ve sosyal ilişkilere odaklanmış, sosyoloji disiplininin temellerinin atılmasını sağlamıştır. [44] Fakat biz tezimizin sınırlarını düşündüğümüzde sosyoloji alanı içerisinde yer alan tartışmalara giremeyeceğiz. Sadece değerler ve olgular tartışmasını açıklayıp, bu tartışma sonucunda Weber ve Sombart'ın zihniyet araştırmalarına konu olan, kapitalist piyasa ekonomisinin oluşmasında etkili olduğu düşünülen alanlardan din ve kültürel unsurlara değineceğiz.

1.4 Max Weber

Weber'in 2. kuşakta değindiğimiz yöntem tartışmasında Schmoller'i eleştirdiği tek konu olgular ve değerler[45] ayrımıdır.[46] Weber bu ayrımı dikkate alarak toplumsal olguların önemli olduğunu fakat bu olguları ele alırken araştırmacının

[44] Mehmet Ali Akyurt, a.g.e. ,s.213

[45] Değerler olgular ayrımına kısaca değinmek gerekirse; en etkili biçimde David Hume tarafından ortaya konan bu ayrım, bilimi ahlaktan ayırmayı ve doğa bilimlerinde nesnellik inancının pekişmesinin önünü açmıştır. İktisat disiplininde de kullanılan bu ayrım, iktisadın bilimsel temellere sahip olması açısından Klasik İktisatçılar ve Avusturya İktisat okulu tarafından benimsenmiştir. Schmoller ve Menger tartışmasında da önemli bir yer tutan bu konuda Schmoller değerlerden arındırılmış bir ekonomi bilimininin olamayacağını söylerken Menger ise bu ayrımı kabul ederek çalışmalarını sürdürmüştür.

[46] Scott Gordon, *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, s.543

insanların sahip oldukları değerleri dikkate alması gerektiğini söylemektedir.[47] Weber, Schmoller ve Menger arasındaki yöntem tartışmasında değerler ya da olgular arasında birini tercih etmek yerine iki görüşün de yapılacak araştırmalarda yerinin olduğunu düşünür. Weber, ekonomik olarak çıkar kavramını toplumsal yaşamın, dışında anlamının olmayacağını, bir eylemin ancak toplumsal alanda olması ve kişinin ekonomik bir amaçla eylemde bulunması gerektiğini söylemektedir.[48] Bu durum Weber'i Klasik ve Avusturya iktisatçıların kabul ettiği homo economicus anlayışından ayırır. Bir anlamda rakamsal olarak ortaya konan iktisadi verilerle ekonomik alana dair yöntem veya açıklama getirmeye sıcak bakmamaktadır. Bir anlamda ekonomik yaşamda olgu olarak tanımladığımız şeylerin değerden bağımsız olamayacağını, olguyu ortaya çıkartan faktörler arasında insanların değerlerinin de bir rol oynadığı göz önüne alınmalıdır.

Weber böylece olgular ve değerler arasında ayrım yapmaktansa olgu ve değerleri bütüncül bir şekilde ele alarak kapitalist piyasa ekonomisinin etkilerine odaklanmıştır. Biz de tezimiz bağlamında Weber'in kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkartan unsurları ele alırken, bireylerin davranışlarını etkileyen toplumsal ilişkilere bütüncül bir şekilde bakmaya çalışmasıyla[49] ilgileniyoruz.

Bu noktada Weber, kapitalist piyasa ekonomisinin oluşma sürecinde iktisadi davranışı, evrensel iktisat yasalarının öne sürdüğü rasyonel davranış ilkesi sonucu değil, kişilerin kurumsallaşmış anlamlı toplumsal ilişkilerini takip ettiğini öne sürmüştür.[50] Kurumların kapitalist piyasa ekonomisi ile birlikte yaşamış oldukları dönüşüm belirli toplumsal ilişkileri düzene sokmaları yoluyla kapitalist zihniyetin oluşması noktasında önemli bir rol oynamışlardır.[51] Bu bağlamda Weber'in incelemiş olduğu ve dini bir kurum olan Protestanlık'ın yaşamış olduğu dönüşüme bakacağız.

---

[47] Scott Gordon, *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, s.542
[48] Max Weber, *Ekonomi ve Toplum Cilt 1*, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, 2018, s.461-463
[49] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.137
[50] Neil J. Smelser&Richard Swedberg, *İktisat Sosyolojisi*, Çev. Editörü Esma Gültüvin Gür Omay, Sentez Yayıncılık, 2013, s.12
[51] Neil J. Smelser&Richard Swedberg, a.g.e. , s.24

Weber açısından dinde yaşanan reform hareketleriyle birlikte Protestanlık ve içerisinden çıkmış Püritenizm, kapitalist ruhun oluşmasında önemli bir noktada durmaktadır. Tanrı korkusu içinde hareket eden sofular zamanlarını tembellik yerine Tanrı'ya hizmet amacıyla kullanmaya çalışmışlardır.[52] Tanrı'ya ibadet amacıyla hareket eden bireyler de toplumsal yaşamda davranışlarını, ibadetlerini akıl yoluyla düzene koymaları durumunu beraberinde getirmiştir. Tabii bu noktada Püriten ahlakı içerisinde yer alan; Tanrı için çalışırken zenginleşmenin kabulü, tembel senyörlerin davranışlarına duyulan nefret, tüketime karşı(özellikle lüks) tasarruf ve biriktirmeyi ön planda tutmak, düzenli bir meslek sahibi olmak gibi davranışların övülmesi kapitalizmin ruhunun oluşmasında önemli bir noktada durmaktadır. Artık tembellik edip zamanını boşa harcayan senyörlerin toplumda itibar görmemesi veya zamanını boşa harcayan, bu duruma neden olan alışkanlıkların bir anlamda toplumda barınamamasının önünü açmıştır. Weber'in de büyü bozumu olarak nitelendirdiği bu durum, kapitalizmin ruhunu oluşturarak rasyonel, hesaplanabilir, maddi olana odaklanmış toplumsal yapılanmayı beraberinde getirmiştir.

Weber'e göre 'kapitalizmin ruhu' toplumsal öznelerin fiili davranış ve tutumlarının düzene sokmuştur.[53] Bireylerin davranış ve tutumlarına şekil veren bu ruh bir çok farklı alanın etkisiyle birlikte belirli bir tarihsellik içerisinde, aşamalar halinde oluşmuştur. Weber için önemli olan nokta ise farklı alanların bir anlamda tek bir düşünce etrafında şekillenmiş olmasıdır. Bu da 'akılcılıktır'. Weber'in ifadeleriyle;

> Kapitalizmin ruhunun gelişimi, en basit haliyle, akılcılığın genel çizgideki gelişiminin bir parçası şeklinde anlaşılmakta ve yaşama dünyasındaki problemleri bu ruhun ilkesel konumundan türetilmek gerekmektedir.[54]

Bir anlamda bu ruh dini alanda bireylerin ibadetlerini düzenlemelerini sağlarken aynı etkiyi ekonomik alanda da göstermiştir. Özellikle Luther'in meslek etiğini yaratması ve insanların meslek edinmelerini dini alana dayandırması önemli bir etki yaratmıştır.

---

[52] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Milay Köktürk, BilgeSu Yayıncılık, 2017, s.144
[53] Pierre Dardot-Christian Laval, a.g.e. , s.14
[54] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s.43

Weber, Luther'in İncil çevirisinde daha önceden 'der beruf'[55] kelimesine yüklenen anlamlardan farklı olarak günümüzde meslek anlamına yüklenen anlamıyla yaptığı çevirinin Protestan olan halklarda ekonomik alanda diğer mezheplere göre farklı bir gelişme sergilediklerini söylemektedir.[56] Kutsal kitaptaki bu buyruğu kabul eden Protestan halkları bu kelimeye yüklenen anlamı kendilerine görev olarak kabul etmişlerdir. Bu anlamda düzenli bir iş hayatına sahip olan bireyler ekonomik hayatta devamlılığı sağlamışlardır. Özellikle din alanında yaşanan reformlar ile birlikte ekonomik yaşama bakışın değişmesi dinin bireylere kazandırmış olduğu düzenliliğin ekonomik yaşama olumlu yansımasını sağlamıştır. Bu durumda Luther'in dini alandaki reformasyon girişimi ile birlikte ekonomik hayata bakışın değişmesi, kapitalist ekonomik sistemin gelişimi noktasında olumlu etkisi olmuştur.

Weber böylece kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkış sürecinde Püriten etiğinin zamanla yaşadığı değişimi önemli bir konuma yerleştirmektedir.[57] Weber' e göre Püriten etiğin bireylere kazandırdığı düzenli meslek, akılcı tutum(ticarette hesap kitap tutma vs.), tembelliğin toplumsal yaşamda kötülenmesi, çalışkanlığın övülmesi ve bu çalışkanlığı destekleyen çileci öğretilerin ön planda olması önemli bir noktada durmaktadır. Bireylerin içselleştirdikleri bu durumlar sadece dini alanda da sınırlı kalmayıp toplumsal yaşamda kurumsal yapıların şekillenişini de etkileyerek kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Tabii Weber bu durumun mekanik bir toplum yapısı ortaya çıkarttığına inanmaktadır. Akılcı tutum ile birlikte şekillendirilen toplumsal yaşam artık insanlar için demir kafes görevi görerek, sınırları önceden belirlenmiş bir bürokrasi ağını oluşturmuştur.

---

[55] Weber, 'der beruf' kelimesinin Luther'in çevirisinden önceki anlamının bir ölçüde dinsel, Tanrı tarafından konulan bir görev olduğunu söylemektedir. Bknz. Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu,* s.45

[56] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu,* s.45

[57] Bu noktada Weber için kapitalist piyasanın ortaya çıkması sadece Püriten ahlakıyla ilgili olmadığına vurgu yapmak gerekiyor. Bu noktada Weber için ticaretin yapılacağı kentin varlığı, sermaye, kitlesel talep, özgür emek gibi alanların ortaya çıkmasıda kapitalist piyasa ekonomisinin oluşumunda rol oynayan unsurlardan bazırlarıdır. Daha ayrıntılı bilgi için Richard Swedberg, *Max Weber ve İktisat Sosyolojisi Düşüncesi*, Çev. Celal Burak Aydın, Dergah Yayınları, 2019

1.5 Werner Sombart

Sombart ve diğer Alman tarihselci iktisatçıları zenginlik kavramını bireysel zenginlikten ziyade müşterek olarak ele almışlardır.[58] Bireysel olarak zenginlik peşinde koşan birey için kuralları araştırmak yerine toplumun refah seviyesini yükseltme amacı güden bu iktisatçılar zenginliği toplumun, milletin zenginliği olarak kavramışlardır. Bu durum aynı toplum içerisinde ticaret yapan kişilerin kendi aralarındaki ilişkilerinde rekabetin belirli oranlarda düzenlenmesini sağlamıştır. Bir anlamda iç piyasada ticaretin gelişmesi için tekelleşmeyi engellemeye çalışmışlardır.[59] Çünkü sert rekabet koşullarının varlığı üzerine kurulu bir ekonomide belirli bir alanda yarış halinde olan kapitallerden güçsüz olanlar zamanla güçlüler tarafından ele geçirilirler. Bu durumda kapitalist piyasa ekonomisi için sorun çıkarmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Marx'ın ifadeleriyle;

> Sert rekabet durumunun gerektirdiği üzere bu büyük sermayenin karşısında küçük karları olan küçük sermayeler bulunuyorsa, büyük sermaye onları ezip geçer.[60]

Zenginliği müşterek olarak algılayan Weber ve Sombart'ta bu anlamda zihniyet kavramına önem vermişlerdir. Zenginliği müşterek olarak görmek, bireyin zenginliğinden ziyade toplumun zenginleşmesini sağlayacak zihniyet dünyasının araştırmasını zorunlu kılmaktadır. Bu anlamda Alman tarihselci iktisatçılarına göre kapitalist ekonomik sistem bireysel girişimcilerin, kurumların çabalarının birleşimi doğrultusunda toplumsal etkilerin birikimi sonucu ortaya çıkmıştır. Söz konusu durum müşterek çabaların ürünüdür. Bu çabalar belirli zihniyeti, örgütlenmeyi, ahlakı, kapitalist şirketi ortaya çıkartarak kapitalist ekonomiyi oluşturmuştur. Bu konuda Sombart; Musevi dini, kapitalist zihniyet, şirketleşmeyi, girişimciliği ve burjuva ahlakı incelemesi ile kapitalist ekonomik sistemin ortaya çıkışını analiz etmektedir.

---

[58] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.73
[59] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*,s.55
[60] Karl Marx, *1844 El Yazmaları*, Çev. Murat Belge, Birikim Kitapları, 2016, s.44

Sombart, manevi ve ruhsal alanın ekonomik yaşama etkisi olduğunu, bu durumu reddetmenin insanlığa ait, ortaklaşa bulunan ruhsal bir tözü reddetme anlamına geleceğini düşünmektedir.[61] Bu düşünceyle yola çıkan Sombart ruhsal tözün dönemin zihniyetini oluşturan unsurlardan birisi olduğunu düşünmektedir. Yaşamın neredeyse her alanına sirayet eden bu zihniyet ekonomik yaşamda da varlığını hissetirmektedir.

Sombart zihniyeti, değişim süreci ile birlikte ele alarak ekonomik yaşamın her zaman aynı düşünce biçimi tarafından yönlendirilmediğini ortaya koymaya çalışmıştır. Klasik iktisatçıların bireyi, *homo economicus* kavramsallaştırması üzerinden insan doğasının değişmediği yönündeki teorilerine karşı olarak, Sombart bireylerin doğuştan getirdikleri kalıtımsal özelliklerinin yanında mantıksal, psikolojik yönleri ve dönemin getirmiş olduğu zihniyet dünyasının da ekonomik alana etkisi olduğunu söylemiştir.[62] İnsanın doğasının yanında toplumun da bireyin üzerindeki etkilerini kabul etmiştir. Bu anlamda Sombart ekonomik yaşamda maddi unsurların etkileri kadar zihniyetin de önemli olduğunu düşünmüştür.

Sombart, Avrupa toplumlarındaki altın ve para kazanma tutkusundan hareket eden girişimcilerin başvurduğu yolların kapitalist zihniyeti, burjuva ahlakını ve kapitalist şirketleşmeyi ortaya çıkardığını söylemektedir. Altın ve para kazanmak için farklı yollar arayan girişimcilerin temel amacı zenginliğe ulaşmaktır. Her ne kadar farklı yollar seçmiş olsalar da hedeflerinin aynı olması onları ortak bir payda da buluşturmuştur. Bu ortak payda ise kapitalist ekonominin doğuşunu sağlamıştır.

Sombart bu süreçte incelediği girişimcilik biçimlerinin kapitalist ekonomiyi kolektif olarak inşa ettiğine inanmıştır. Bu noktada hem belirlenen yasal yollar olsun hem de yasal olmayan yollar olsun hepsinin kapitalist zihniyetin, şirketleşmenin ve burjuva ahlakının ortaya çıkmasında payı olmuştur. Örneğin günümüz bankalarının yaptığı işlemlerin aynısını girişimcilik biçimlerinde incelediği tüccarlar tarafından yapılmıştır. Sombart, tüccarlar bölümünde bu işi yapan kişilerin bireylere ödeyemeyecekleri kadar fazla borç verdiklerini söylemektedir. Borcunu ödeyemeyen

[61] Werner Sombart, *Burjuva*, Çev. Oğuz Adanır. Doğu Batı Yayınları, 2017, s.17
[62] Werner Sombart, *Burjuva*, s.19-20

bireyler de zamanla kapitalist bir şirketin çalışanlarına dönüşeceklerdi. Tüccarlar böylece hem kendileri için üretim yapan bir sınıf yaratıyor hem de ürettikleri malları ya kendi satıyor ya da satacak kişilere istihdam sağlayarak ekonomiyi hareketlendiriyorlardı.

Farklı olarak tüccarların kapitalist zihniyete getirdikleri etki ise; ticari sermayenin üretim dünyasını işgal etmesinin başlangıcıdır.[63] Bir anlamda pazar ilişkileri içerisinde işleyen bu süreç emeğin belirli işletmelerde örgütlenmesini de beraberinde getirmiştir. Üretim dünyasının tüccarlar tarafından işgali, borçlu kişilerin farklı olanakları görmelerini engelleyerek ekonominin belirli bir düzende devamını sağlamıştır. Bu örnekte tüccarların hem kapitalist zihniyetin hem de kapitalist şirketin şekillenmesinde etkileri olmuştur.

Tüccarların kapitalist ekonomiye bir diğer etkisi ise burjuva ahlakının oluşmasındaki rolüdür. Tüccarların yaptıkları işlerin karmaşıklığını göz önüne alınca işlerini devam ettirebilmek, hesap kitap tutma ve düzenli bir yaşam şekli kurma zorunluluğunu da beraberinde getirmişti. Bu durumda burjuva ahlakının gelişimine katkı sunmuştur. Tabii bu noktada dinin ve toplumun baskısı altında kalan, vaatte bulunabilir bir 'hayvanın' varlığı tüccarlar için olmazsa olmaz konumdadır.[64] Çünkü tüccarların sistemi borcunu ödemeyi kabul eden bireylerin üzerine kurulmuştur. Böylece tüccarların kapitalist ekonominin ortaya çıkmasını sağlayan zihniyete, şirketleşmeye ve burjuva ahlakına etkileri olmuştur.

Farklı bir örnek olarak Sombart *Burjuva* kitabında, ilk girişimcilik biçimlerinde incelediği devleti ve devamında belli başlı girişimcilik biçimleri olarak sınıflandırdığı bölümde incelediği devlet memurlarına birlikte bakıldığında kapitalist ekonomi için önemli bir noktada durmaktadır. Sombart öncelikle ilk girişimcilik biçimlerinde incelediği devletin çok sayıda insanı bir arada yaşamalarını sağlayan devasa bir girişimcilik olarak görmektedir.[65] Devletin dağınık yaşayan insanları örgütlemesinin yanında yöneticiler açısından zorunlu olarak örgütlemeyi sağlayacak belirli yönetim pratiklerinin de ortaya çıkmasını sağlamıştır. Girişimcilik

[63] Werner Sombart, *Burjuva*, s.117
[64] Friedrich Nietzsche, *Ahlakın Soykütüğü*, Çev. Zeynep Alangoya, Kabalcı Yayınevi, 2011, s.51
[65] Werner Sombart, *Burjuva*, s.81

biçimlerinde incelenen devlet memurlarının para ve altın kazanmak için ellerindeki siyasi güçleri ekonomik amaçlar için kullanmaları devlet içerisinde ekonomik bir aklın oluşmasına imkan sağlamıştı. Özellikle prenslerin altın ve gümüş kazanarak devlet hazinesini arttırmak için çalışmaları hem devletin yönetim tarzına hem de toplumdaki bireylere yansımıştır. Prenslerin devleti yönetirken para ve altın kazanma amacıyla haraket etmeleri merkantalist politika öncesindeki kuralların, öznelerde kapitalist bir zihniyetin oluşmasına yol açmıştır.[66] Devamında devlet aklının içerisine giren merkantalizm kapitalist piyasanın gelişimi açısından önemli bir noktada durmaktadır.

Bu noktada Foucault 16. yüzyıldan sonra devlet yapısındaki değişiklik ile yöneticilerin tebaasının ahiret hayatıyla ilgilenmesinden çok dünya işlerine yönlendiğini söylemektedir.[67] Devlet yönetiminde gerçekleşen bu değişiklik devletin yönetim pratiklerinde de somut bir şekilde karşılık bulmuştur.[68] Devlet kasalarının dolması adına ekonomik alan devlet tarafından merkantalist politikalar ile düzenli bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Foucault'un ifadeleriyle;

> Merkantalizm salt bir iktisadi doktrin değildi, ondan çok daha fazlası (…) üretimi ve ticaret yollarının bazı ilkelere göre düzenlenmesidir.[69]

Merkantalizm böylece hem devlete ekonomik bir akılsallık sunarken hem de kapitalist piyasayı belirli bir düzen doğrultusunda işleterek Sombart'ın araştırmalarına konu olan kapitalist zihniyetin ve kapitalist şirketlerin bir anlamda kurumsallaşmasını sağlamıştır. Sombart kapitalist ekonomik sistemin ortaya çıkmasını sağlayan zihniyetin ve şirketlerin yanında burjuva ahlakının da ortaya çıkmasını önemli bir yere koymaktadır. Sombart öncelikle burjuva kavramına günümüzde anladığımız klasik anlamının dışında bir anlam yüklemektedir. Sombart'ın ifadeleriyle;

> (…)onunla toplumsal bir tipin temsilcisi olarak değil pek çok ahlaki ve entelektüel yeteneğe sahip değişik bir insan türü olduğu için ilgileniyoruz.[70]

---

[66] Werner Sombart, *Burjuva*, s.106
[67] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.7
[68] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.7
[69] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.7

Böyle bir insan türünün ortaya çıkması kapitalist ekonomi için olmazsa olmazdır. Bu insan türünü ekonomik yaşamda diğer kişilerden ayrıcalıklı kılan birçok nokta vardır. Sombart bu noktada burjuva olarak nitelendirdiğimiz belli bir şekilde düşünen, hisseden ve davranan ekonomik öznelerin nasıl kuşaklar boyunca varlıklarını sürdürebildiklerinin cevabını aramıştır.

Sombart burjuva insan tipini şekillendiren unsurları incelemiştir. İlk olarak biyolojik özellikleri araştırmıştır. Sombart, her doğan insanın farklı yeteneklere sahip olarak dünyaya geldiklerini söylemektedir. Dünya'ya farklı özellikler ile gelen insanlardan birisi de burjuva insan tipidir. Bu insanlar kalıtımsal olarak doğuştan getirdikleri girişimcilik ve burjuva ruhu ile toplumsal yaşamdan kazandıkları özellikleri birleştirerek diğer girişimcilerden ayrışmaktadırlar.[71] Bu tanımla Sombart, klasik iktisatçıların *homo economicus* tanımından uzaklaşarak insanların farklı özelliklere sahip bireyler olarak görmektedir. Bu noktada burjuva insan tipi de biyolojik özellikleri ile diğer insanlardan ayrışmaktadır.[72] Bu insan tipi kıvrak zekalı, spekülatör gibi esnek düşünce yapısına sahip, hızlı karar alabilen, çevresini iyi gözlemleyen, duygusal yanını bastırmış, psikolojik donanıma sahip bir insan tipidir[73].

Burjuva insan tipini ve kapitalist zihniyeti besleyen bir diğer unsur da din ve mezheplerin buyrukları olmuştur. Kişilerin ruhsal dünyalarını etkileyen bu alanlar burjuva insan tipini ve kapitalist zihniyetin oluşmasına etkileri büyük olmuştur. Bu noktada Sombart, Katolik, Protestan ve Yahudi inancının kapitalist ekonomiye katkılarını incelemiştir. Katolik inancı incelemesiyle başlarsak; ona göre Katolik inancına sahip kişiler Tanrı korkusu etrafında hareket etmektedirler. Tanrının

---

[70] Werner Sombart, *Burjuva*, s.15
[71] Werner Sombart, *Burjuva*, s.228-230
[72] Sombart bu noktada biyolojik bir determinizm çerçevesinde hareket etmektedir. Bu biyolojik determinizm ise kapitalizm çerçevesinde şekillendirilmiştir. Sombart her ne kadar insanların doğuştan getirdikleri biyolojik, kalıtımsal bir özellikleri olduğuna inansada bu inancı doğuran kapitalist sistem vardır. Bir anlamda Sombart 'burjuva insan tipinin' doğuştan bu bireylerde olduğuna inandığı biyolojik, kalıtımsal özellikleri aslında burjuva insan tipinin özellikleri değil 'kapitalizmin biyolojik' özellikleri olarak görülebilir. Farklı olarak Sombart her ne kadar dönemin getirdiği zihniyet dünyasını kabul etsede biyolojik olarak ayrıcalıklı doğan insanların olduğuna inanması Alman tarihselci okulunun tarihselciliğine ters düşen bir yanı da vardır.
[73] Werner Sombart, *Burjuva*, s.228

tembelliği, savurganlığı sevmediği düşüncesi bu inancı paylaşan kişilerin zamanlarını verimli kullanma düşüncesini beraberinde getirmiştir.

Tanrı korkusu ile hareket eden kişilerin yaşamlarını belirsiz bir alan olarak yorumlanan duygular aracılığıyla düzenlemek yerine daha öngörülebilir bir alan olduğuna inandıkları akıl aracılığıyla düzenlemişlerdir.[74] Bu düzeni bozabilecek savurganlığı, tembelliği doğuracak alan olan aşk gibi duyguların bireylerin yaşamlarında bastırmaları gereken bir alan olarak düşünülmüştür. Duygusallığın bastırılması ve akıl etrafında düzenlenen yaşam, kapitalist zihniyet ve burjuva ahlakının oluşması açısından önemli bir noktada durmaktadır. Sombart bu noktada ekonomik akılcılığın oluşmasında diğer unsurları (toplum, bireysel çabalar gibi) dışlamadan Katolik inancının ekonomik akılcılığın oluşmasında önemli bir yeri olduğunu kabul etmektedir.[75]

Katolik inancının kapitalist ekonomiye katkısından sonra Protestanlığa geçersek; Sombart öncelikle Protestanlığın zenginliğin kötülüğün kaynağı olarak görmesinin kapitalist zihniyetin önünde engel olduğunu düşünmektedir.[76] Özellikle Protestan mezheplerinden olan Kalvinizm ve Püritanizmin öğretilerinin kapitalist zihniyetin tam karşısında yer alan öğretilere sahiptir. Dünya hayatını küçümseyen bu öğretiler, zenginlikten ziyade fakirliği ideal olarak görerek maddi dünyayı arka plana atmaktadır. Öte dünya için ise gündelik ibadetler akılcı ve yöntemli bir şekilde düzenlenmiştir. Konuyla ilgili Püriten bakış açısının önemli temsilcisi olarak görülen Baxter inançlı müminlerin aldıkları kararlarda duygu veya kapristen ziyade aklın buyurduğu ilkeler doğrultusunda hareket etmelerini önermiştir.[77] Yine tutuculuk ve birikim yapma erdem olarak görülmüştür. Bu öneriler ile yaşamlarını şekillendiren bireyler de Katolikliğin kapitalist zihniyet ve burjuva insan tipinin ortaya çıkmasına yaptığı katkı gibi düzenli bir yaşamın oluşmasını sağlamıştır.

Akılcılaştırmanın yaşamın farklı alanlarında kullanılması ve dinde yapılan reformlarla birlikte bu alandaki düzenliliğin ekonomik yaşama geçmesi,

[74] Werner Sombart, *Burjuva*, s.271
[75] Werner Sombart, *Burjuva*, s.271
[76] Werner Sombart, *Burjuva*, s.283
[77] Werner Sombart, *Burjuva*, s.289

Protestanlığın müminlerine sağlamış olduğu düzenli yaşamın kapitalist ekonomi için kullanılmasını sağlamıştır.[78] Fakat Sombart bu noktada Püriten inancına sahip insanların ekonomik hayatta başarılı olmalarını sadece bu mezhebe bağlamak zorunda olmadığımızı söylemektedir ve girişimcilerin doğuştan sahip oldukları özellikleri ile birlikte uygun koşullarla birlikte açıklanabileceğine inanmaktadır.[79]

Sombart Yahudilik dininin kapitalist zihniyetin gelişimine katkısını incelerken bu dinin tarihsel olarak daha eskiye dayanmasının önemli olduğunu düşünmektedir. Yahudiler tarihsel anlamda uzun sayılabilecek bir zaman diliminde deneye deneye kapitalizme uyum sağlamışlardı.[80] Özellikle Yahudilerin yabancılara karşı davranışları, Tevrat'ta hükmedilenin tersine olmasını sağlayan şey ahlaki yargıların tarihsel süreç içerisinde aşınmasıyla ortaya çıkmıştı. Hahamların da hukuken tefecilik faaliyetlerini sorgulamamaları, Hristiyanların tefecilik konusunda maruz kaldıkları baskıları Yahudilerin yaşamamasını sağlamıştı.[81] Böylece faizle para vermeye başlayan Yahudi tüccarlar zenginlikten yararlanarak kapitalist ekonominin gelişiminde öncü rolü oynamışlardır.

Yahudi dininin kapitalist zihniyetin oluşması için Katolik ve Protestanlığın taşıdığı ahlaki özelliklerini içerisinde barındırmasının yanı sıra bu dine inananlar yaşamının tüm düşünce ve eylemlerinde onlarla olması Sombart için önemli bir noktada durmaktadır.[82] Sombart'ın ifadeleriyle;

> (…)eğer Püritenlik ekonomik bir etkiye sahip olduysa, başka hiçbir uygar halk için dinin bütün milli yaşama bu kadar hakim olmadığı düşünülmesi durumunda, Museviliğin daha büyük etkiye sahip olması gerektiği anlaşılır; bu din günlük yaşamın en küçük ayrıntısına bile etkide bulunuyordu, bütün insani etkinlikleri düzenliyordu.[83]

---

[78] Sombart'ın Protestanlığı ve Püritanizmi okuma biçimi Weber'in okumasından farklılaşmaktadır. Weber Protestanlığı ve devamında ortaya çıkan Püritanizmi kapitalist ekonomik sistemin ortaya çıkmasında önemli bir yere koyarken Sombart'ta aynı önemi Yahudi dinine vermektedir. Fakat her iki düşünürde araştırmalarında farklı dinleri ön plana çıkarmış olmalarına rağmen temelde dinin ekonomik yaşamdaki belirleyeciliği noktasında hem fikir oldukları söylenebilir.

[79] Werner Sombart, *Burjuva*, s.295

[80] Werner Sombart, *Burjuva*, s.297

[81] Werner Sombart, *Burjuva*, s.298

[82] Werner Sombart, *Burjuva*, s.264

[83] Werner Sombart, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, Çev. Sabri Gürses, Küre Yayınları, 2019, s.182

Sombart açısından Yahudi dininin bu dine inanan bireyler ile kurduğu ilişki, kapitalist ekonomik sistemin ortaya çıkmasını sağlayan zihniyetin oluşmasında önemli bir noktada durmaktadır. Tabii bu iki alan arasında da belirli benzerlikler kurulmaktadır. Sombart hem Yahudi dininin hem de kapitalist ekonomik sistemin temel karakteristiğinin akılcılık olduğunu söylemektedir.[84] Her iki alan da mistiğe yer vermeden bireylerin yaşamlarında düzenli, hesap kitabını bilen bir yapıda olmalarını sağlamaktadır. İnsanlar ekonomik alanda nasıl kar elde etmek için hesap kitap tutuyorsa dini alanda da günahlarının muhasebesini tutmaktadır.[85] Dini alanda tutulan sevap günah muhasebesi ekonomik alanda da uygulanmaya başlayınca değişim bir anlamda kaçınılmaz olmuştur.

Sombart için Yahudilerin ekonomik hayatta ayrıcalıklı kılan bir diğer durum ise yerleşik bir devletlerinin olmamasıdır. Sürekli göç ederek yaşayan bu halk diğer toplumlar tarafından baskı altında tutulmaya çalışılmıştır. Bu baskı Yahudileri dışarıya karşı temkinli ve güçlü olmaları gerektiği düşüncesinin yanında onları Rab'larının otoritesine de yaklaştırmaktaydı.[86] Rab'larının otoritesi altında yaşayan bu halk Dünya'nın farklı yerlerine dağılarak, kapitalist ekonomik sistemin şekillenmesini sağlayan unsurları tek bir yerden yapmaktan ziyade farklı coğrafyalarda gerçekleştirmişlerdir.[87] Kapitalist piyasanın ortaya çıkış sürecinde de Yahudi dininin hem bireyler üzerindeki etkisi ve bu etkiyi güçlendiren yerleşik vatanlarının olmaması hem de sürekli göç etmeleri gibi faktörler Sombart açısından kapitalist piyasanın ortaya çıkışı sürecinde önemli bir noktada durmaktadır.

Bölümümüzü sonlandırmandan önce; hem Weber'in hem de Sombart'ın kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkış sürecinde hem dine hem de dönemin kültürel pratiklerine atfettikleri önem ortadadır. Tabii bu alanların, her toplumda farklı anlamlar taşıyor olmaları yorumlanmaya da açıklığını göstermektedir. Bu noktada hem Ülgener'in metinlerindeki iktisadi bağlamı hem de kapitalizm ve din

[84] Werner Sombart, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, s.195
[85] Werner Sombart, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, s.199
[86] Werner Sombart, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, s.183
[87] Bu noktada Sombart, Yahudiler ve Modern Kapitalizm kitabından Yahudi'lerin piyasada kurdukları işletmelerden borsalara kadar bir çok farklı alanda yaptıklarını belirli grafik,istatistiki verilere dayanarak ortaya koymaya çalışmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bknz. a.g.e , Werner Sombart, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, a.g.e.

arasında olumlu ilişkiyi nasıl kurabildiğini göstermeye çalıştık. Ülgener'de kültürel pratikler; tarikat, tasavvuf ve divan edebiyatı olurken, yorumlanacak din de İslam dini olacaktır.

2. Bölüm: SABRİ ÜLGENER, ZİHNİYET VE EKONOMİ

Bu bölüme başlamadan önce neden Ülgener ve çalışmalarının 1980'lerde ilgi gördüğüne değinmek gerekiyor. Bu noktada 24 Ocak 1980 sonrası kapitalizmin ve piyasa ilişkilerinin gelişmesi, Türkiye'de İslamcı kesimlerin ön plana çıktığı bir dönem olarak anılmaktadır. Özellikle 1980'lerde hem devlet içerisinde hem de finans çevreleriyle yakından ilişkili, Nakşibendi olan Turgut Özal dönemi vardı. Ulus Baker'in ifadeleriyle;

> (…)İslami çevrelerden oluşan ciddi bir seçmen tabanı tasarruf eden Anavatan Partisi oynamıştı, ki lideri bir Nakşibendi üyesiydi ve o liderin kardeşi de uluslararası İslami büyük iş çevrelerinin temsilcisi konumundaydı. Geleneksel tarikatların hem finansal hem de siyasal alanlarda güçlerinin artması, Anavatan Partisi'nin yönetiminde gerçekleşti.[88]

Bu dönem ile birlikte İslamcı çevrelerden çıkan aydınlar, toplumsal alandan ekonomik alana kadar birçok alanda muhalif görüşler ortaya koymuşlardır. [89] Ülgener'in çalışmaları da bu çerçevede İslamcı perspektiften, ekonomik alana yöneltilmiş bir görüş olarak benimsenmiştir. Özellikle Ülgener'in İslam dini ve kapitalizm arasında kurmuş olduğu olumlu ilişki, 24 Ocak kararlarını destekler niteliktedir.

Bu noktada Turgut Özal tarafından düzenlenen ve 24 Ocak 1980'de uygulamaya konan bu kararlar; Türkiye ekonomisinin devletçi-himayeci anlayıştan ayrılarak sahiden kapitalistleşmesine ve global kapitalist ekonomiyle bütünleşmesine giden yolu açmıştır. [90] Bu kararların askeri rejim desteğiyle uygulanması hem uygulamayı hızlandırırken hem de Türkiye ekonomisini ihracata dönük teşviklerle serbest piyasa kurallarıyla bütünleşmesini sağlamıştır. Tabii bu kararların içeriği ekonomik olması etkilerinin de sadece ekonomi ile sınırlı kalacağı anlamına gelmemektedir. Örneğin serbest piyasa kurallarının getirmiş olduğu rekabet,

---

[88] Ulus Baker, *Siyasal Dilde Huzur Söylemi*, Çev. Onur Eylül Kara, İletişim Yayınları, 2020, s.96
[89] Murat Yılmaz, 'Darbeler ve İslamcılık', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık Cilt 6* içinde, İletişim Yayınları, 2018, s.638
[90] Tanıl Bora, 'Turgut Özal', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm Cilt 7* içinde, İletişim Yayınları, 2018, s.596

enflasyonun düşürülememesini ve gelir dağılımının dramatik bir şekilde eşitsiz bir duruma gelmesini sağlarken, 1980 sonrası liberal politikalarla artan kırden kente göçlerde, kamu arazilerinde mülk ve kiracı olmalarını sağlayan Gecekondu Affı gibi düzenlemeler bu dönemin, günümüze kadar ulaşan sorunları arasında sayılabilir.[91]

Ülgener de metinlerinde liberal politikalar doğrultusunda piyasayı düzenlemeye çalışan ve bu ilhamı da İslam'ın kaynaklarında bulmaya çalışan bir isimdir. Böylece Ülgener'in iktisadi zihniyet tartışmaları, İslamcı çevreler tarafından benimsenmiştir.

Üst satırdaki açıklamalarımızdan sonra; bu bölümde Ülgener'in metinleri üzerinden giriş ve ilk bölümde iddia ettiğimiz konuları göstermeye çalışacağız. İlk olarak Ülgener'in tarikat, tasavvuf ve İslam üzerine yorumlarını açıklamaya çalışacağız. Bu noktada Ülgener'in Osmanlı'dan Cumhuriyet'e iktisadi bakımdan geri kalmanın sebepleri arasında gösterilmiş olan İslam dinini savunarak, geri kalmanın sebeplerini nasıl kültürel yapılarla (tarikat, tasavvuf, dönemin sanat kaynakları) ilişkilendirdiğini göstereceğiz. Tabii ilk bölümde incelediğimiz Alman tarihselci iktisatçılarının dine ve kapitalist piyasa ekonomisine bakışı Ülgener için bir ön kabul oluşturduğunu göz önüne almak gerekir.

Bu noktada Ülgener'in çalışmaları, birçok tartışmaya konu olmuş olan 'İslam gelişmeye engel midir?' sorusuna verilen bir cevap olarak görülebilir.[92] Bu noktadan harektele Ülgener; Alman tarihselci iktisatçılarının kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasında dinin önemli bir noktada durduğuna yönelik tezlerini, İslam dini bağlamında düşünmüş ve bu soruyu cevaplandırmaya çalışmıştır. Özellikle Cumhuriyet'in kurucu kadrosunun geleneksel yapıları (halifelik, saltanat) devlet aklı içerisinden çıkartmasıyla[93] dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm de Cumhuriyet'in kuruluşuyla birlikte dinin ekonomi-politik ve devlet aklı içerisinde geri plana

[91] Tanıl Bora, a.g.e , s.597 Daha ayrıntılı bilgi için bu makalenin tamamına bakınız.
[92] Ülgener, Din ve Zihniyet metninde Renan, Hanneteau gibi İslam bilginlerinin İslam'ı ilerleme önünde engel olarak görülmesine yönelik yürütülen tartışmalara değinmesi yaptığımız bu çıkarımı haklılaştırmaktadır. Bu tartışmaya yönelik daha fazla ayrıntı için bknz. Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, Derin Yayınları, 2015, s.166
[93] Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019, s.90

atılması ve dine ihtiyaç duyulduğunda araçsal bir rolde kullanılmasına [94] karşı Ülgener, Alman tarihselci iktisatçılarının yöntemlerini kullanarak dinin ekonomik alanda gelişimin ana kaynaklarından birisi olarak göstermeye çalışmıştır. [95] Ülgener'in ifadeleriyle;

> (…)İslam'ın ekonomik gelişmeyi engellediğinden söz edilemeyeceği açıkca gözler önüne serilmiş durumdadır. Bir din ki zaten yoğun bir ticaret ortamında gözlerini açmış, ortamın izlerini hatta dil ve deyim tarafında sürdürüp götürmüştür. Şarkta piyasa ekonomisinin modern anlamıyla yerleşip gelişmesine engel olan sebepler peşpeşe sıralanacak olsa, İslam her halde serinin en sonunda yer alacaktır.[96]

Bu noktada Ülgener İslam dinini tarikat, tasavvuf, dönemin sanat kaynakları gibi yapılarından ayırarak asıl engelin bu alanların ortaya çıkardığı öğretiler olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.[97]

Ülgener'in metinleri Osmanlı'nın son dönemleri ve Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk yıllarında neden iyi işleyen bir kapitalist piyasa ekonomisine geçemediğini sorunsallaştırmıştır. Ülgener, kapitalist piyasa ekonomisine geçilememesinin nedenlerini ise yakın geçmişte değil, 13.yüzyılda Anadolu'da baskın olan sufilerin ekonomik alan üzerine fikirleri ve bu fikirler doğrultusunda şekillenen zihniyete kadar geri götürmektedir. [98] Bir anlamda Ülgener için Anadolu'da yerleşmiş ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e kalan bu zihniyet konusunda bir değişim yaşanmadan kapitalist piyasa ekonomisine geçiş mümkün olamazdı.

---

[94] Feroz Ahmad, a.g.e, s.90

[95] Tabi bu durum tezimiz için önemli bir noktada durmaktadır. Biz Ülgener'in ürettiği bu söylemi iktidar ve bilgiyi şekillendirme çabası olarak görüyoruz.

[96] Sabri Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.84

[97] Tabii bu noktada Ülgener'e sorulması gereken sorular vardır. Örneğin Ülgener de kültürel unsurlar olan tarikat ve tasavvuf dini olandan ne kadar ayrıştırılabilir? Dini olan kültürel olan dışında varolabilir mi? Aynı şekilde belirli kültürel alanın yorumları dışında dinin tekrar yorumlanması yine kültürel olandan haraketle yapılacağı için Ülgener'in yaptığı İslam yorumu da belirli kültürel olanın temsilciliği olacaktır. Burada Ülgener'in yorumlarının yeniliğini nereye koyacağız? Tabii bu soruların cevapları ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte şunu söyleyebiliriz ki; Ülgener'in kapitalist söylemden haraketle dini olanı yeniden şekillendirme çabası aslında yeni bir kültürün dine dayatılmasıdır. Tabii bu dayatma beraberinde yeni bir bilgi, iktidar ve gücü de beraberinde taşımaktadır.

[98] Ahmet T. Kuru, *Islam Authoritarianism and Underdevelopment*, Cambridge University Press, 2019, p. 183-184

Tabii bu değişim ani bir şekilde olamayacağını Ülgener de söylüyordu. Ülgener'in ifadeleriyle;

> (…)değişmeyi, hele zihniyet bahsinde sert ve ani bir kopma ve kayma manasına alınmamalıdır.[99]

Bu durum zihniyet konusunda kopuşun değil sürekliliğin olduğu varsayımını ve Ülgener tarafından tarihin bir bütünlük içerisinde alındığını göstermektedir. Bu noktada Sayar da, Ülgener'in Osmanlı-Türk gerçeğini yakalamada 'tarih ağacının' köklerine giden, historik(tarihselci) bir sosyal bilimci olduğuna değinmektedir.[100]

2.1 Sabri Ülgener'de Tarikat ve Tasavvuf

Bu bölümün başlangıcında belirttiğimiz gibi amacımız Ülgener'in kapitalist piyasa ekonomisinin oluşmasında engel olarak gördüğü alanları ortaya koyup, İslam dininin buna nasıl bir 'çare' olacağı noktasına ulaşmak olacaktır. Bu çare üzerinden Ülgener'in nasıl İslam dinini kendi amaçları doğrultusunda araçsallaştırdığına ulaşmaya çalışacağız. Yani hedefimiz Ülgener'in zihniyet tartışmalarına dahil ettiği alanların eksik olduğunu, doğru/yanlış yorumlar yaptığını tespit etmek olmayacaktır.

Başlangıçta Ülgener'in pozitif iktisadın, insanı *homo economicus* olarak tanımlanmasına karşı olarak insanı kültürel unsurların mahsulü olarak görmüş ve zihniyet tartışmalarına yönelmeyi tercih etmiştir. Bu noktada ülkenin (Osmanlı'dan Cumhuriyet'e) sahip olduğu kültürel değerlere odaklanarak zihniyeti ve insanı şekillendiren unsurları araştırmaya çalışmıştır.

Ülgener'e göre İslam dinini kullanan toplumsal yapılar (tarikat, tasavvuf vd.) insanların zihniyetini anti maddeci bir yapıya sokmuştur. Anti maddeci zihniyet ise bireyleri kapsadığı kadar devletin ekonomi politikalarını da etkileyen bir unsur

---

[99] Sabri Ülgener, *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul 2016, s. 659

[100] Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener* s.249

olmuştur. Sayar da konuya dair Ülgener'in aşmaya çalıştığı unsuru şöyle açıklamaktadır;

> Tanzimat'tan 1980'e, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e akan anti maddeci bir iktisat zihniyetinin Cumhuriyet'in devletçiliğini istismar ederek onu soysuzlaştırmış, devletçi yapılanmanın etrafında kümelenerek rasyonellikten yoksun firmalar iktisadi hürriyetçiliği perişan etmişlerdi.[101]

Bu noktada Ülgener kapitalist piyasa ekonomisi önünde engel olan ve anti maddeci yaşam tarzının oluşmasını sağlayan Batıni tarikat ve tasavvufu eleştiriye tabi tutarken, İslam dininin bu yapılar tarafından kendi amaçları doğrultusunda kullandığını düşünmektedir. Tarikat, tasavvuf, divan edebiyatı gibi yapıların ortaya çıkardığı zihniyetin aksine İslam dini Ülgener'e göre rasyonel, çalışma düzeni ile Kalvinist-Püriten ahlakının karşısında değildir.[102]

Ülgener'e göre İslam dini kapitalist piyasanın oluşmasına engel değil, bu fikrin doğmasının sebebi ise tarikat ve tasavvufun yansıttığı İslam algısıdır. Ülgener, İslam dininin kuruluşunu tamamladıktan sonra tasavvufa açılmasıyla birlikte toplumda üst ve alt sınıflar arasında derinlemesine bir ayrım oluştuğunu vurgulamaktadır.[103] Bu ayrımda toplumun üst kesiminde yer alan sufiler alt kesimde yer alan insanları bulundukları pozisyonda tutarak, onları maddi yaşamdan uzak kılmayı başarmışlardır. Ülgener bu noktada şu soruyu sormaktadır;

> Altlı üstlü toplum katlarının bağımlılık bilincini ve ilişkilerini sürüp götürmelerinde saf ve öz İslam'ın değilse bile tasavvuf ve tarikat ahlakının izlerini görmezlikten gelmek mümkün müdür?[104]

Ülgener'e göre yukarıdaki sorunun cevabı hayırdır.

Bu noktada çağın zihniyetini şekillendiren tarikat, tasavvuf ve divan edebiyatı ile iç içe olan insanlar toplumsal yaşamda Weber ve Sombart'ın kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasında önemli gördükleri birçok şeyi önlemekteydi.

---

[101] Ahmet Güner Sayar, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, s.401
[102] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.83
[103] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.40
[104] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.9

İnsanları maddi-ekonomik yaşamdan ziyade manevi hayata yönlendiren bu yapılar, ekonomik gelişme önünde en büyük engellerdi. Özellikle Ortaçağ'ın ekonomik yaşamında yer alan tüccarlar bile dünya görüşlerini maddeleşmemiş bir dünya görüşünden alıyordu.[105] Bu anlayış kapitalist piyasa ekonomisinin ortaya çıkmasını sağlayacak koşulları engelleyen bir durumu yaratıyordu.

Ülgener'e göre Osmanlı insanı kar arayışı, sermaye birikimi, akılcı ve disiplinli çalışmadan olabildiğince uzakta yer alarak rasyonel kapitalizmin oluşmasını engellemiştir. Ülgener'de bu noktada eksikliği çekilen şeyin madddeden ziyade Batılı ölçüleri ile rasyonel davranan insandı.[106] Sombart'ın önem atfettiği maceracı, girişimci burjuva insan tipinin Osmanlı toplumunda ortaya çıkabileceği bir zihniyet yapısı ve fiziksel koşullar oluşamamıştı. Özellikle Ülgener'in ortaçağlaşmış zihniyet dediği anti maddeci zihniyet, dönemin mal ve servetinde kendi başına kendi cevherinde mutlak bir kıymet taşımaması[107]; yani kendinden üstün bir gayenin gerçekleşmesine vasıta olduğu nisbette değerli sayılması önemli bir eksiklikti.[108] Bir anlamda tasavvuf ve tarikat kültürü maceracı, girişimci, meslek sahibi burjuva insan tipinin oluşmasına engel olacak zihniyet yapısına sahipti ve bunu toplumsal yaşamın içinde yer alan kurumlarda da göstermekteydi.

Burjuva insan tipinin ortaya çıkmasını engelleyen bir diğer unsur ise ortaçağlaşmış zihniyetin ürünü olan iş yaşamıdır. Ekonomik faaliyetleri ile ön plana çıkartılan ahiler, sahip oldukları dağınık yaşam şekilleri, kapalı meslek anlayışları ve cemaat tarzı örgütlenmeleriyle kapitalist piyasa ekonomisinin tam tersi bir

---

[105] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, s.69

[106] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, Derin Yayınları, s.47

[107] Konuyla ilgili olarak farklı bir noktaya değinmek gerekirse; günümüz Orta Çağ araştırmaları ile Ülgener de resmedilen Orta Çağ algısı arasında derin farklılıklar vardır. Özellikle günümüzün Orta Çağ üzerine çalışmalarında; Orta Çağ'ın sanıldığı gibi karanlık bir çağ olmaktan ziyade Aydınlanma düşüncesinin temllerinin atıldığı dönem olarak tanımlandığını söylenmektedir. Ülgener'de Orta Çağ ise durağanlığın, statikliğin göstergesidir. Tabii biz Orta Çağ'ın karanlık veya tersine olumlu bir yapıya sahip olup olmadığıyla ilgilenmiyoruz. Biz, tarihsel metinleri sorgulamadan yaklaşmanın ve o belgelerde belirli döneme ait gerçeklerin olduğu iddiasına karşı duruyoruz ve kendisini tarih belgeleriyle temellendiren çalışmaların zayıf olduğunu göstermeye çalışıyoruz. Yani tarihi kaynaklara şüpheyle yaklaşmayan, onlara içerisinde gerçeği barındırdığına yönelik bir inanç besleyen çalışmaların sorunlu bir yaklaşımın ürünü olduğuna inanıyoruz. Günümüzdeki Ortaçağ üzerine çalışmalar için ayrıntılı bknz. Lacques Le Goff, *Ortaçağda Entelektüeller*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017

[108] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, s.84

konumunda yer almaktaydılar.[109] Hatta Ülgener'e göre ahiler belirli dönemlerde iş hayatlarıyla ön plana çıkmak yerine aralarındaki samimiyet, yabancıya gösterdikleri yakınlık, misafirperverlikle ön plana çıkmaktaydılar ve bu halleriyle san'at ve meslek topluluğu olduğunu akıl sır erdirmek zordu.[110] Hesap kitaba dayalı, öngörülebilir bir ekonomik oluşumdan oldukça uzakta olan ahilerin siyasi faaliyetler amacıyla kullanılmaları da Ülgener tarafından dikkati çekilen bir diğer nokta olmuştur. Ülgener'in ifadeleriyle;

> (…)özellikle merkezi otoritenin kurulmadığı veya işlemekten aciz kaldığı asırlarda esnaf teşkilatı bu beli kılıçlı ve eli bayraklı karakterini olanca şiddetle muhafaza etmiştir. Bu karakteri, daha umumi bir tabirle, siyasi-politik diye vasıflandırırsak, işin aslında biraz daha yaklaşmış oluruz. Siyaset denebilir ki, ahiliğin ruhuna işlemiş ve sinmiştir.[111]

Ülgener'e göre iktisadi faaliyetleri ile ön plana çıkması gereken bu yapının anti maddeci bir zihniyete sahip olmasını sağlayan bir diğer unsur da tasavvuf edebiyatı ve düşünürlerdir. Tasavvuf edebiyatı şairlerinden (İbni Arabi, Sadi, Nabi, İbrahim Hakkı) ve düşünürlerinden (Gazzali, Kınalızade) çeşitli örnekler veren Ülgener[112], bu örnekler üzerinden dönemin zihniyetinin anti maddeci bir havaya bürünmesinde önemli bir yerde konumlanmaktadır. İnsanları bir anlamda kanaatkarlık içerisinde olmasını öğütleyerek 'bir lokma bir hırka' felsefesinin oluşmasında önemli bir yerde durmaktadır.

Tarikat, tasavvuf ve dönemin san'at ve düşünce adamlarının etkisiyle şekillenen insanda bir türlü kendisini toplumsal prangalardan kurtaramayarak kendi yoluna gidememektedir. Düzenli bir mesleğe sahip olduğu durumlarda bile esnaf ahlakının usta çırak ilişkisi çerçevesinde sıkışıp kalmaktadır.[113] Kanaatkarlık ve geleneğe bağlılık çerçevesinde hareket eden 'Orta Çağ insanı' toplumsal prangalardan kurtulamayarak kendi yolunu çizememektedir. Bir anlamda ben yerine bizi ön plana çıkartan[114] bu zihniyet otonom bir bireyin varlığı önünde engel olarak

---

[109] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.63,64
[110] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.67
[111] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.68
[112] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.72,84,85 Ülgener'in metinlerinden haraketle bu örnekleri çoğaltmak mümkündür.
[113] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.108
[114] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.94

durmaktadır. Tabii bu prangaların oluşmasında Ülgener yine tasavvuf edebiyatına atıf yapmaktadır. Örneğin; 'okumakla yazmakla olmaz ta ustaddan görmeyince!' sözüne veya Yunus Emre'den Aşık Paşa'ya farklı isimlerin bir anlamda geleneksel yapıyı korumaya yönelik sözlerine örnekler bulunmaktadır.[115] Tabii bu gelişmelerde Ülgener'e göre Batı'da 16. ve 17. yüzyılda oluşmaya başlayan burjuva ahlakının önünde engel olarak durmaktadır.[116]

Ülgener'e göre bu engellerden bir diğeri ise; politik-siyasi olanın ekonomiyi rasyonel bir şekilde düzenlememesi ve altın-gümüş gibi değerli madenlerin Batı'da kapitalizmin oluşmasında oynadığı rolü oynayamayarak olumsuz bir konumda yer almasını sağlamıştır. Tarikatların ve tasavvufun yaratmış olduğu zihniyet yapısı doğrultusunda politik-siyasi alanın sürekli ekonomik olanı şekillendirmesi ve bu etkinin altın ve gümüş gibi değerli madenlerin ekonomik işlevlerinin dışında kullanılmasını sağlamıştı.[117] Bu durumda Batı Avrupa'da zamanla gelişen ve 16.yüzyılda ticaret ortamında oluşan kazanç hevesi ve 19.yüzyılda da bu heves endüstri teşebbüslerine doğru kanallamak suretiyle devamlı rasyonelleşme süreci içerisinde[118] iken Osmanlı'da bu süreçler yaşanmamıştı.[119]

Tarikat ve tasavvuf bölümünü sonlandırmadan Ülgener'in farklı bir konuma yerleştirdiği bir konuya da değinmek gerekmektedir. Bu konu ise Melamiliktir. Ülgener'e göre Melamilik diğer tarikat ve tasavvufun aksine Kalvinist çizgiden geri kalmayan bir yapıya sahiptir.[120] Hem ibadetlerini yerine getiren hem de dünya malını şekillendirmeye çalışan Melamiler, bir anlamda kapitalist piyasa ekonomisini oluşmasında önemli bir yerde duran düzenli bir iş ve çalışmayı destekleyen bir yapıya sahiptir.[121] Ancak Melamilik'in diğer tarikat ve tasavvufun yanında politik olarak güçlü olmamaları sonucu baskın bir yapı haline gelememelerini ve daha fazla insana ulaşamamasını da beraberinde getirmiştir. Tabii bu noktada Ülgener'in

[115] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.114-115
[116] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.123-124
[117] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.156
[118] Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, s.165
[119] Ülgener bu noktada tarihsel olarak ayrıcalığı Batı toplumlarına vermektedir. Tabi Ülgener tarafından Batı'ya verilen bu tarihsel olma ayrıcalığı Batı'yı Osmanlı karşısında hiyerarşinin üst kısmına yerleştirmektedir.
[120] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*,s.103
[121] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*,s.107

Melamilik'e önem atfetmesini koşullayan şey Melamilik'in kendisinden ziyade kapitalist piyasa ekonomisinin oluşturduğu düşünülen değerlerin kabulüdür.

2.2 Sabri Ülgener'in Tarikat ve Tasavvufa Getirdiği Yorumlar Üzerine

Genel olarak Ülgener'in tarikat ve tasavvufa getirdiği yorumlara değinecek olursak; Ülgener'in tarikat ve tasavvufa bakış şeklini belirleyen, düşüncesini şekillendiren baskın iktisadi söylemin kendisidir. Ancak Ülgener 18.yüzyılla birlikte oluşmaya başlayan iktisadi söylemi, zihniyet araştırması üzerinden 13.yüzyıla kadar geri götürmektedir. Bu anlamda Ülgener'in zihniyeti ve tarihi belirli epistemolojik kopuşlardan ziyade bütünlük içerisinde görmesi, anlamsız soru ve cevapları beraberinde getirmektedir.

Foucault'dan örnek verirsek; 18.yüzyıl öncesi ekonomisinin temel nesnesi zenginlikler (temel göstergeleri altın,gümüş, toprak) iken bu alana 18.yüzyılla birlikte ortaya çıkmaya başlayan ve kendi kuralları çerçevesinde işleyen Klasik iktisadın kabullerini dayatmak anlamsızdır. Foucault'un ifadeleriyle;

> Klasik çağda 'iktisat'ın toprağı ve nesnesi olan bu alan zenginlik alanıdır. Ona farklı tipten, örneğin üretim veya emek çerçevesinde örgütlenen bir ekonomiden kaynaklanan sorular sormanın yararı yoktur(…) Klasik zenginlik çözümlemesine, yalnızca daha sonraki tarihlerde el yordamıyla oluşmakta olan bir siyasal iktisadın birliğini atfedecek olan geriye dönük bir okumadan kaçınmak gerekir.[122]

Ülgener ise zihniyet araştırmalarında herhangi bir epistemolojik sorgulamaya gitmeden yüzyıllar arasında bağlantılar kurabilmiştir. Bu bağlantılar sayesinde Ülgener 18.yüzyıl iktisadının kabülleri ondan önceki dönemlere dayatmaktadır. Bir anlamda Ülgener için 18.yüzyılla birlikte oluşmaya başlayan baskın iktisadi söylem 'zaman üstü' bir işlev görmüştür.

---

[122] Michel Foucault, *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*, Routledge, 2002, p.180,181 (Mehmet Ali Kılıçbay'ın çevirisinden alınmıştır.)

Tabii Ülgener'in bu yaklaşımını koşullayan iktisadi söylem ve bununla ilişkili olarak Aydınlanma dönemine de konumuz açısından değinmek gerekiyor. Özellikle Batı'da Aydınlanma ile 'eşyanın düzeninin' belirlenmesi Avrupa dışı toplumları da etkilemiştir.[123] Bu noktada Batı'daki belirli tarihsel süreçler doğrultusunda oluştuğu varsayılan kapitalist piyasa ekonomisi, iktisadi alanda normları belirlemeye başlamıştır. Kapitalist piyasa ekonomisine sahip olmanın koşulun Batı'daki tarihsel aşamalardan geçmek olduğu varsayılmıştır. Bu aşamalardan geçmeyen ve kapitalist piyasa ekonomisine sahip olmayan Batı dışı toplumların geçmişlerine bakış ise değişmeye başlamıştır.

Eşyanın düzeninin Batı'nın söylemleri doğrultusunda şekillenmeye başlamasıyla Batı dışı dünyada yaşanan gelişmeler bir bozukluğa, eksikliğe işaret etmeye başlamıştır.[124] Batı'nın belirlemiş olduğu davranış kalıpları çerçevesinde tarikat ve tasavvufu inceleyen Ülgener, bu alanların dış dünyaya kapalı ve yalıtılmış bir cemaat hayatı içinde, dar sosyal ilişkileri düzenleyen ve öteki dünyaya hazırlayan bir yapıya sahip olduğunu belirtmiştir. Tabii Ülgener'e göre bu yapı kapitalist piyasa ekonomisini yaratabilecek bir zihniyet ve davranış kalıplarının oluşmasına imkan veremezdi. Bu imkansızlık doğrultusunda Batı dışı dünyanın geçmişi bir eksiklik ve yanlış gelişmeler tarihi olarak ele alınmasını doğurmuştur. Ülgener de bu noktada tarikat ve tasavvufun sahip olmuş olduğu zihniyet yapısı bir eksikliğin taşıyıcılığını üstlenmiştir.

Aynı şekilde Ülgener'in tarikat ve tasavvufa yaklaşımı Aydınlanma dönemi düşünürlerinin önde gelen ismi olan Hegelci bir etki içerisindedir. Hegel'in Batı dışı toplumları organik bağdan yoksun, sadece mekana ait olan ve süreksiz bir tarih içerisinde akıldan ziyade duyuları tarafından şekillenen bir yaşam tarzı[125] varsayımı, Ülgener'in tarikat ve tasavvuf eleştirisinde görebiliriz. Özellikle Ülgener'in tarikat ve tasavvufta eksik olarak gördüğü rasyonalite ve paranın şan, şöhret kazanmak için araçsallaşması konusu, Hegel'in Batı dışı dünyada eksik olarak gördüğü 'akıl

[123] Aziz Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, Çev. Elçin Gen, İletişim Yayınları, 2017, s.256
[124] Aziz Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, s.258
[125] Aziz Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, s.260

yoksunluğu' temasını hatırlatmaktadır. Bu durumda Batı aklı kendisine, duyuları ve akıl dışını kötüleme enstrümanı olarak Batı dışı dünyaya havale etmiştir.

Bu yaklaşımın getirdiği bir diğer sorun ise tarikat ve tasavvufun içerisinde yer alan çoğulluğu sınırlayarak değerlendirmeyi beraberinde getirmiştir. Elbette Batı'da ortaya çıkan kapitalist piyasa ekonomisini doğurduğu düşünülen şartlar Batı dışı coğrafyalarda olmayabilir, olmak zorunda da değildir. Kaldı ki tarikat ve tasavvufun Müslüman coğrafyasındaki işlevi ekonomik olmaktan ziyade insanların yaşamlarına anlam veren inanç ve davranış pratikleri üretmektedir. Tarikat ve tasavvufa günümüzün ekonomik anlayışı çerçevesinde yaklaşmak hem onun çoğulluğunu almak hem de onu eksik/bozuk bırakmak anlamına gelmektedir.

Yine Ülgener'in tarikat ve tasavvuf araştırmalarında karşımıza çıkan ve İslam araştırmalarında sıkça yapılan hatalardan birisi; araştırmaya konu olan alanı zaman dışı bir alan kabul edip tek biçimli ve homojen olarak ele alınmasıdır.[126] Yani tarikat ve tasavvuf tarihsel, kültürel bağlamlarından kopartılarak 'zaman üstü' bir konumda yer alan kapitalist piyasa söylemi çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu yaklaşım yukarıda değindiğimiz gibi çoğulluğu yok ederek birbirinden farklı şekilde işleyişi olan yapıları tek bir kertede birleştirmek anlamına gelmektedir. Kaldı ki bu noktada Ülgener ahilerin belirli dönemlerde ekonomik bir yapı olmaktan ziyade siyasi işlevi olduğu noktasına değinmektedir. Fakat bunu yaparken bu yapılanmanın ekonomik işlev taşımasından ziyade siyasi bir işlev taşıyor olması noktasında hayıflanmaktadır. Bu durum ahilerin ekonomik işlevlerinin dışında kalan işleyişleri bir farklılık olarak değil bozukluk olarak algılanmasına yol açmıştır.

2.3 Sabri Ülgener, Max Weber ve İslam

Ülgener'in tarikat ve tasavvufta eksik olarak gördüğü yerleri inceledikten ve bunlara dair görüşlerimizi aktardıktan sonra, Max Weber'in İslam dini üzerine

[126] Aziz Al-Azmeh, *İslamlar ve Moderniteler*, s.272

yorumlarına geçebiliriz. Bu başlık altında Ülgener'in, Weber düşüncesinde yer alan İslam dini yorumlarına bakıp, bu yorumlar üzerinden Ülgener'in İslam dinini kapitalist piyasa ekonomisini yaratacak zihniyetin yanına nasıl yerleştirdiğine odaklanacağız.

Ülgener, Weber'in İslam dinini emeğe, çalışmaya yatkın, dışa dönük haliyle Kalvinci görüşün tam tersi yere konumlandırması eleştirisi ile başlamak yerinde olacaktır. Ülgener'in ifade ettiği şekliyle Weber'de kapitalist piyasanın oluşmasında etkili olan alanlardan birisi olarak din ve ekonomi sadece Batı toplumlarında rasyonel hayat, rasyonel bilim, rasyonel musiki, disiplinli iş ve meslek ahlakı oluşmuştur.[127] Bir anlamda Weber'e göre Batı dışı toplumlarda rasyonel kapitalizm yoktu. Tabii bu yokluk İslam toplumlarını da kapsamakta olup, İslam dininin Weber'de yer aldığı konum Ülgener'e göre onun yetersiz analizlerinin sonucuydu.

Ülgener'e göre İslam, Weber'in gözünde iki yöne ayrılıyor diyebiliriz. İlk olarak Müslümanların Mekke'den Medine'ye geçişiyle birlikte gaza ve ganimet coşkusu ile dünya malının peşinde, dışa açık iken; ikinci ise İslam'ın belirli coğrafyalara yerleşmesi ile tasavvuf ve tarikatın içe dönük huzur dünyası ile oluşan zihniyet ve kültürün varlığıdır.[128] Tabii bu iki alanda kapitalist piyasa ekonomisinin oluşmasında rol oynayacak zihniyetin oluşmasının önünde engeller oluşturmaktaydı. Müslümanların Medine'ye göçmeleri Weber için İslam dininin savaşçı bir dine dönüşmesinin önünü açmıştır. Gaza ve ganimet amacıyla dünya malının elde edilmeye çalışılması ise kazancı düzenli bir meslek içerisinde, rasyonel metodik çalışmayı merkeze alan, tüketim ve gösterişten ziyade tutumluluk ve hesaplılığı ön planda tutan bir zihniyetin oluşmasını engellemiştir. Ekonomik alan da böylece öngörülebilir kazançlardan ziyade öngörülemeyen gelirlere bağlanmıştır. Nihayetinde Ülgener'e göre Weber'de İslam'ın savaşçı dini olarak kabul edilmesi, ekonomik yapının şekillenmesinden politik yapının şekillenişine kadar bütün alanların feodal unsurlarla örülmesini de beraberinde getirmiştir.[129]

---

[127] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.57
[128] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.59
[129] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.60

İslam'ın belirli coğrafyalara yerleşmesi, tarikat ve tasavvufun yarattığı anti maddeci zihniyet ile birlikte ekonomik alanın Batı tarzı rasyonelleşmesinin önünde engeller yaratmıştır. İlk olarak tarikat ve tasavvufun mistik bir yapıya sahip olması inançlı kişileri dünya malından uzaklaştırma noktasına getirmiştir**.** Yine toplumsal yapının şekillenmesinde ekonomik alanın tüketim ile birlikte şan ve şöhret kazanmanın aracı olması Batı kapitalizmini oluşturan zihniyetin tam karşısında yer almaktadır. Farklı olarak cemaat hayatının baskınlığı otonom bireylerin oluşmasını engellemiştir. Bu durumda ekonomik yaşamda burjuva insan tipinin oluşmasını engellemiştir. Bir anlamda Weber'in Batı dışı toplumlarda kendi değerlerinden yola çıkarak rasyonel kapitalizmi araması sürekli bir yoklukla son bulmuştur.[130]

Bu noktada Ülgener, Weber'in İslam ekonomisine bakışının iki temel özelliği olduğunu söyler. İlki savaş ganimeti ve cizye üzerine kurulu iken ikinicisi feodal yapıların servet, tüketim, üretim gibi alanları gasp etmesidir. Nihayetinde bu iki özellik de ekonomik alanın toplumsal yaşamda statü ve şan kazanma adına araçsal bir rolde kullanılmasının önünü açmıştır.[131] Ülgener'e göre bu iki özellik İslam'ı Kalvinizm'in tam karşısında koyma amacındadır. Ülgener'in ifadeleriyle;

> Kalvinist püriten ahlakın bir yandan disiplinli çalışma ve yaratma ethosu ile beraber savruk gösterişçi tüketime hiçbir zaman izin vermemesine karşılık İslam, ona kalırsa rasyonel bir iş ve üretim felsefesinin dışında, fakat bir yanı ile dünya nimetlerinin içinde ve ortasındadır.[132]

Bir anlamda Ülgener yorumlarında, Weber'in İslam'ı savaşçı dini olarak görmesini ve toplumun yapısının da buna göre; savaşçı olan ve olmayan arasında statü ayrımına dayalı, alttan üste kademeli, şehrin ticari bir amaçtan ziyade siyasi önemiyle ön plana çıkması yorumlarını katı tespitler olarak görür.[133] Bu yorumlara karşılık ayet ve hadisleri ekonomik perspektiften değerlendirerek Weber ve Batılı tarihçilerin İslam dinini konumlandırdıkları yeri eleştirir. Örneğin İslam dininin mala bakışı Weber'in yorumlarının tersine, A'raf Suresi'ne atıfla uzağında durulması

---

[130] Bu noktada Weber'in Batı dışı dünyada rasyonel kapitalizmi araması ve ona göre sorular sorması sosyoloji alanı içerisinde eleştiriyle karşılanmıştır. Örnek olarak bknz. Bryan S. Turner, 'Islam, Capitalism and the Weber Thesis', *The British Journal of Sociology*, Jun. , 1974, Vol.25. No.2, p.230

[131] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.61

[132] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.61

[133] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.64

istenen şey malın kendisinden ziyade kişinin malları kazanma yolunda peşine takmış olduğu hırs ve ihtiraslar olduğunu söylemektedir.[134]

Yine Weber'in yorumlarına karşı olarak Ülgener, İslam'ın dünya ve dünya nimetlerine bakışını şu şekilde anlatmaktadır;

> (…)ilk olarak dünya malı kişinin iç dünyasını kibir, gurur ve tahakküm aracı olarak kullanmıyorsa hoşgörülü bir şekilde karşılanır. İkinci olarak İslam dini kapalı bir toplum yapısı oluşturmaktan ziyade çevre ilişkilerine önem vererek, açık bir yapıdadır. Üçüncü olarak ise İslam, bilinmeyen bir geleceğe hazırlık olarak kişilere tasarruflu ve zamanlarının kıymetini bilmesini öğütlemekedir.[135]

Bir anlamda Ülgener İslam'ın kaynaklarından yaptığı çıkarımlar ile İslam'ı Weber'in kapitalizmi oluşturan zihniyetin doğuşuna kaynaklık eden alan olan Kalvinist-Protestan ahlakına yaklaştırmaya çalışmaktadır.

Ülgener'in gözünde İslam'ın kuruluş ve yayılış dönemi ise üçe ayrılır.[136] İlki Mekke'nin gönüllü Müslümanlarıdır. Bu Müslümanlar maddi karşılık beklemeyen, İslam'ı hak dini bilenlerdir.[137] İkincisi zengin ve soylu sınıfı oluşturan Kureyş asıllı tüccar, kervan ve arazi sahipleridir. Son grup ise Medine devri ile dışa açılma ile birlikte fetih ve gaza erleridir. Ülgener, her dönemin şartlarını ise inen ayetlerin içeriğiyle açıklamaya çalışmaktadır. Örneğin Ülgener'e göre ilk Müslümanların Mekke'den Medine'ye göç etmeleri, onların dünya malına yönelik ilgilerini arttırırken bunu sağlayan temel etken ise vahyedilen ayetlerin içeriğidir.[138] Ülgener tam da bu noktadan hareketle Kur'an'da liberalizmi görecek yolu açmaktadır. Ülgener'in ifadeleriyle;

> Ölçüyü bir an için fazlaca zorlamakta sakınca görülmezse sure ve ayetlerin sıralanışına kadar uzatmayı düşünebiliriz: İlk Mekke ayetlerinin derin vecd ve üluhiyeti yanında; işlek bir ticaret dünyasına bizzat peygamber ağzından hakkını vermek üzere özenle verilmiş bir *piyasa düzeni* ve üstelik dünya malını hem de bol tarafından yiyip içmeyi helal kılan ayetler![139]

---

[134] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.65
[135] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.67-68
[136] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.75
[137] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.75
[138] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.76
[139] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din*, s.76

Ülgener'in bu yaklaşımı İslam'ın kutsal kitabından kapitalizmi çıkarma adına ne derece ileri gidebileceğini göstermektedir. Tabii iktisadi bağlamda Ülgener'in kutsal kitabın ayetlerinden 'piyasa düzenini' çıkartması yine 18.yüzyılın iktisadi söyleminin zaman üstü işlev görmesiyle ve zihniyeti ve tarihi bütün içerisinde görmesinden kaynaklanmaktadır.

2.4 Sabri Ülgener'in İslam Yorumları Üzerine

Ülgener ortaya koyduğu çalışmalar ile İslam dini ve kapitalizmi uzlaştırmanın yolunu tarikat ve tasavvufun temsil ettiği din üzerinden yorumlamayla değil, İslam'ın kaynakları üzerinden yorumlamayı tercih etmiştir. Tabii kapitalist piyasa ekonomisinin yaşadığı kurumsal değişim, hukuk gibi tartışmalara girmeyen Ülgener'in meseleyi sadece zihniyet ve din üzerinden yürüttüğü de gözlerden kaçmayacaktır. İktisat içerisinde yürütülen bu tartışmalar tezimizin ana konusu olmamakla birlikte kapitalist piyasa ekonomisinin oluşumuna yönelik hukuksal, kurumsal, teknolojik değişimler gibi arttırılabilecek alanlardan bahsetmeyip, din ve zihniyet üzerinden tartışmayı yürüten Ülgener bu anlamda yazdıkları kadar yazmadıkları da belirli anlamlar taşımaktadır.

Özellikle Ülgener, ekonomik gelişim için İslam dinini tekrar yorumlamamızı önerirken, bu ekonomi içerisinde kuralları kimin koyacağı konusunu cevapsız bırakmaktadır. Batı'da 16.yüzyılla birlikte gelişmeye başlayan devlet akılsallığı ile birlikte hem yöneticileri hem de sosyal, ekonomik, dini kuruluşları sınırlandıran bir akılsallık ortaya çıkmaya başlamıştır.[140] Bu akılsallık ile birlikte devletin, yöneticilerin, ekonomik, sosyal, dini kuruluşların daha önceden meşruiyet zeminini oluşturan Tanrı'dan, insan yapımı olan ekonomi politik, hukuk gibi alanlara geçmiştir. Yani bir anlamda Tanrı kuralları tarafından belirlenen bir dünyadan insanın kurallarını belirlemiş olduğu dünyaya geçiş başlamıştır. Tabii bu durum kapitalist piyasa ekonomisi için de geçerli olmuştur.

[140] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.6,7

Kapitalist piyasa ekonomisi de Tanrı'nın kurallarını belirlediği bir ekonomik sistem olmaktan ziyade belirli hukuki, siyasal şartlar noktasında şekillenmiş bir yapı olduğunu söyleyebiliriz. Ülgener ise bu ekonomik sisteme ulaşabilmek için Tanrı merkezli bir yapı olan İslam dinine dönüş yapmayı önermektedir. Bu noktada kapitalist piyasa ekonomisine geçişi sağlayacak hukuki, siyasal sınırların Tanrı tarafından mı yoksa insanlar tarafından mı çizileceği sorusunun cevabı Ülgener'de yoktur. Örneğin Tanrı merkezli bir ekonomide faiz, haram iken insanın kural koyucu olduğu kapitalist piyasa ekonomisinde faiz sistemi işleten temel faktörlerden birisidir. İşte bu noktada Tanrı merkezli yapıya sahip olan İslam dinini tekrar yorumlamanın insanların zihniyetinin kapitalist piyasa ekonomisinin gelişmesine nasıl imkan sağlayacağı noktası cevapsız kalmaktadır.

Aynı şekilde Foucault'nun devlet akılsallığının gelişmesi ile birlikte gündeme getirdiği; devletin işleyişinin ve devlet yöneticilerinin içeriden hukuk ve ekonomi politik tarafından sınırlanmasıyla birlikte daha az yönetim döneminin başlaması önemlidir.[141] Özellikle kapitalist piyasa ekonomisinin oluşma sürecinde devlet yöneticilerinin herhangi bir dini kutsala atıf yapmadan insanlar tarafından belirlenmiş yasalarla belirli yönetimselliğe tabi olmaları kapitalist piyasa ekonomisi için olmazsa olmazdır. Yani yönetici veya belirli kurumların, kapitalist piyasa ekonomisinin olduğu toplumlarda belirli kısıtlamalara tabi tutulmaları şarttır. Ülgener'e döndüğümüzde ise İslam dininin kapitalist piyasa ekonomisini yaratacak zihniyeti sağlayacağı yorumu vardır. Fakat hem yöneticilere hem de İslamcı eğilimlere sahip tarikat veya kuruluşlara kapitalist piyasa ekonomisinin işleyişi için getirilecek sınırlara değinilmemiştir.

Böylece Ülgener'in metinlerinde İslam dini, kapitalist piyasanın gelişmesi için araçsal bir konumda yer almaktadır. Bir anlamda Ülgener'de İslam, kapitalizme uyumlu hale getirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Kur'an'ın ilk ayetlerinde bahsi geçen konuların, liberal piyasanın işleyişini görmek, İslam'ın nasıl kapitalist piyasaya uyarlanmaya çalışıldığının 'en büyük' kanıtıdır diyebiliriz. Bu noktada İslam dini,

[141] Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.25

din olmaktan çıkarak kapitalist piyasa ekonomisi çerçevesinde araçsallaşan bir konumda yer almıştır.

Yine Ülgener'in kökenci tarih anlayışına değinirsek; Ülgener'de bu köken varsayımı dini olana gönderme yaptığında ilk Müslümanlara, yani 'öz İslam'a iken, devlet bazında köken ise Osmanlı'dır. Hem dini hem de devlet bazında karşımıza çıkan köken, bugünün özdeşini geçmişte bulmak anlamına gelmektir. Ülgener'de bu özdeşliği sağlayan şey ise geçmişin şimdide dondurulması ile mümkün olmuştur. Fakat köken varsayımıyla geçmiş ile şimdi arasında özdeşlik kuran kişilerin gözden kaçırdıkları hususlar da vardır. Bu noktada 'sözcükler anlamlarını, arzular yönlerini, fikirler ise mantıklarını korumuşlar gibi; sanki söylenmiş ve istenmiş şeylerden oluşan bu dünyada istilalar, savaşlar, vurgunlar, örtbas etmeler, hileler görmemiş'[142] gibi düşünmenin mümkün olmayacağı ortadadır. Yani Ülgener'in gittiği kökenlerin köken olmadığını, kendi amaçları doğrultusunda yarattığı noktalar olduğu noktasında durmaktayız.

Bir anlamda Foucault'ya atıf yaptığımız noktadan hareketle geçmişi bugünün değerleri üzerinden yorumlamanın, bugünün sözcüklerine yüklenen anlam ile geçmişteki aynı sözcüklere (tabii böyle bir sözcük varsa) verilen anlam arasında bir özdeşlik kurulamayacağını düşünüyoruz. Bu düşüncemizden hareketle köken olarak ilk İslam ve Osmanlı'ya belirli tarihi metinlerde yer alan sözcükler ile ulaşmanın imkansızlığı ortadadır. Tarihi, dini kaynaklar üzerinden bir köken varsaymak keyfi bir çabanın ürünü olmaktan başka bir şeye gönderme yapmaz. Bu noktada Foucault'a dönersek;

> Fakat arşiv bizi sürekliliklerimizden koparır; tarihin kopukluklarını önlemek için kendi kendimize bakmayı çok istediğimiz bu zamansal özdeşliği yok eder; aşkın ereksellikler ipini koparır; antropolojik düşüncenin insanın varlığını ya da öznelliğini sorguladığı yerde, o ötekiyi ve dışarı apaçık ortaya koyar.[143]

Yani biz geçmişin izlerini incelediğimizde izler bize bugün ve geçmiş arasında bir özdeşliği değil, aksine geçmiş ve bugünün değerleri, toplumsal yaşamı, kurumları gibi birçok farklı şeyin bugünden ne kadar değişik, farklı şeyler olduğunu

[142] Michel Foucault, *Felsefe Sahnesi*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 2011, s.230
[143] Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, s.169

söylemektedir. Böylece geçmişin izleri bize herhangi bir zaman dilimi ile günümüz arasında özdeşlik kurmamızın önünde duran yegane engeldir.

Tabii burada Ülgener'in kökene atıfı, kendi söylemini dini olanın koruyuculuğu altına alma çabasını beraberinde getirmektedir. İslam dinini kapitalist piyasa önünde engel olarak görmekten ziyade 'Öz İslam'ın ekonomiyi destekleyici yönde olduğunu söylemek, kökenin unutulduğunu ve tekrar hatırlanması halinde belirlenen sorunların çözüleceğini varsaymaktadır. Tabii bu durum kökenin sahip olduğu ayrıcalıkları da onu kullanan kişiye verme anlamına gelmektir. Foucault'un ifadeleriyle;

> Köken, her zaman yeryüzüne düşüşten öncedir, bedenden öncedir, dünyadan ve zamandan öncedir; kökenin yeri tanrıların tarafındadır ve kökeni anlatmak her zaman bir tanrıdoğum ezgisi söylemektir.[144]

Ülgener ortaya koyduğu İslamcı söylemi, 'Öz İslam' ile temellendirmeye çalışırken kökenin sahip olduğu ayrıcalıklara sahip olmak istemiştir.

2.5 Sabri Ülgener ve İslamcı Söylem

Ülgener'in, zihniyet araştırmaları üzerine çalışmalar ortaya koyan bir iktisatçı olarak yer aldığı konumla ilgili birkaç şey söylemekle başlamak yerinde olacaktır. Öncelikle Ülgener, yukarıdaki satırlarda değinme fırsatı bulduğumuz gibi, kapitalist söylem içerisinde 'yazan' bir isimdir. Bu noktada Ülgener, merkezinde kapitalist piyasa söylemi olan, Max Weber ve Werner Sombart'ın ortaya koymuş olduğu yöntem aracılığıyla yazmıştır. Yani ondan önce konuşan, onun konuşmasını koşullayan bir düşünce ve yazım sınırları vardır.

Weber ve Sombart kapitalist piyasa içerisine dini ve kültürel faktörlerin 'bilimsel' bir yöntemle sokulmasını sağlamıştır. Bir anlamda bu okul üyeleri kapitalist piyasa ekonomisine yönelik kültürel unsurların incelenmesinden hareketle

[144] Michel Focault, *Felsefe Sahnesi*, s.233

yorumlar ortaya koymuşlardır. Ülgener de aynı şekilde bu okulun kapitalist piyasa söylemini takip ederek hem onların yöntemini uygulamaya çalışmış hem de kendi kültürel konumunu ortaya koymuştur. Foucault'un ifadeleriyle;

> Yazarın ismi belli bir söylem kümesinin görünmesini dışavurur ve bu söylemin bir toplum ve kültür içindeki konumunu belirtir.[145]

Nihayetinde Ülgener'in kullandığı söylem ve yöntem onu belirli bir konuma yerleştirirken, kullandığı söylem ve yöntem ondan yazar olma pozisyonu alarak bir yazana dönüştürmüştür.[146]

Ülgener'in kullandığı söylem ve yöntem ise onu sağa[147](dini) ve Cumhuriyet kuruluşu ile yaşanan gelişmelerin karşısına koyan bir konuma yerleştirmemize imkan vermektedir.[148] Bu noktada Ülgener, ekonomik alandaki kötü gidişatı dini olanın yanlış yorumlanmasına bağlamıştır. Fakat ekonomik alan içerisinde belirlenen doğru ve yanlışın sınırını din ve dinle ilgili kültürel unsurlardan kaynaklandığını söylemek, iktisadi alana bu söylemin taşımış olduğu iktidar ilişkilerini, kültürün içerisinde yer alan hiyerarşiyi taşımayı da beraberinde getirmektedir. Ülgener'in çalışmaları din ile ekonominin birleştirilmesi yoluyla dinin, devleti ve toplumsal yaşamı şekillendirme açısından belirleyici rolde hatırlatılma çabası içerisindedir.

Ülgener'in ortaya koyduğu İslamcı söylemin taşımış olduğu hiyerarşi ve düzen anlayışı, hem eskiyi unutma hem de kapitalist piyasa ile entegre olma noktasında durmaktadır. Bu noktada yeni olanın ise kendini unutmadan veya

---

[145] Michel Foucault, 'Bir Yazar Nedir?', *Der. Charles Harrison-Paul Wood, Sanat ve Kuram 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, Çev. Sabri Gürses, Küre Yayınları, 2016, s.999

[146] Bu noktada Foucault'nun yazar ve yazan arasında yaptığı ayrımı kısaca açıklamak yerinde olacaktır. Foucault için yazar yeni bir söylem alanı yaratmış olan kişidir. Örneğin Weber'in kapitalist piyasanın oluşması sürecinde etkenlerden birisi olan din ve ekonomi arasındaki bağlantı bir yazarlığa örnektir. Çünkü Weber'den önce bu ayrımı ayrıntılı bir şekilde inceleyip, yeni bir söylem alanı yaratan bir düşünür olmamıştır. Bu noktada Ülgener ise Weber'in söylemini benimseyen bir yazandır. Foucault'un bu ayrımını daha ayrıntılı okumak için bknz. Michel Foucault, 'Bir Yazar Nedir?', *Der. Charles Harrison-Paul Wood, Sanat ve Kuram 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, Çev. Sabri Gürses, Küre Yayınları, 2016 s.998-1002

[147] H. Bayram Kaçmazoğlu, 'Bazı Bilim İnsanlarının Türkiye'deki Siyasi Düşün Tarihine Katkıları Üzerine Bir Deneme', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9* içinde, İletişim Yayınları, 2009, s.244

[148] Sabri F. Ülgener'i Cumhuriyet'in karşısına konumlandırmamızın bir diğer sebebi ise Tanzimat ve Cumhuriyet aydınına yönelik görüşleridir. Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, s.87-101

geçmişin kusurlu olduğunu söylemeden doğamadığını göz önüne aldığımızda Ülgener'de tarikat ve tasavvuf İslam'ın kuruluşundan sonraki dönemde bir bozuluşa işaret etmektedir. Bu bozuluşla Ülgener'de tarikat ve tasavvufun yaratmış olduğu zihniyeti unutmayı ve İslam'ın tekrar kapitalist piyasa söylemi çerçevesinde rasyonel düşünme ve çalışmayı övdüğü noktalarla yorumlanmasını beraberinde getirmiştir. Bu övgü dolu yerlerin ön plana çıkartılması ise tekrar hatırlanışı beraberinde getirmektedir.

Dinin Cumhuriyet'le devlet aklı içerisinde yeri geldiğinde araçsal bir rolde kullanılmasını sağlayan kesimlere karşı Ülgener, dinin yine bir araç rolünde olmasını ancak bu araçsallık devleti ve toplumu şekillendirme bağlamında, kapitalist piyasaya ulaşma ve gelişme yolunda merkezi bir role oturtulmaya çalışılmıştır. Bu noktada Ülgener, İslamcı söylem ile eskiyi tekrar hatırlatırken bu hatırlatış dini söylemin taşımış olduğu şeyler (iktidar, hiyerarşi, düzen vs.) devlet aklı içerisine tekrar sokulmayı çalışılmıştır. [149] Tabii bu hatırlanış, Foucaultcu bağlamda söylemin değiştiği değil, üretilen bilginin doğruluk ve yanlışlığını ve iktidar ilişkilerini dönüştürmeye yönelik bir çabadır. Yani Ülgener'in İslam dinini yeniden yorumlaması kapitalist piyasa söylemi içerisinde olurken, bu söylem alanı içerisinde yer alan doğru ve yanlışı belirlemek için dini olanı bu uzama dahil etmiştir. Yorumlama ise daha önceden yorumlanan ifadelerin zayıflığına egemen olma[150] ve bu zayıflığa rağmen, yorumlanan şeylerin üzerine konuşmaya çalışmaktadır.[151]

Dinin kapitalist piyasa alanına sokulması ekonomide kullanılan jargonun değişimini de beraberinde getirmektedir. Dünyevi bir fenomen olan ekonominin, manevi bir unsur olan din ile birleştirilmeye çalışılması kullanılan jargonu, uhrevi bir havaya sokmaktadır. Özellikle Ülgener'in metinlerinin yayınlandığı döneme

[149] Modern devletin ihtiyaç duyduğu işlevlerin, İslam dininin sahip olduğu siyasi prensiplerle nasıl aşılacağı İslamcı kesimler tarafından ortaya konulmuştur. Örneğin İslam dininin sosyal bir din olduğu görüşü sosyal devlete gönderme yaparken, meşveret(danışma yoluyla yönetme) parlamentoya gönderme yapmaktadır. Aynı şekilde Kur'an'ı Kerim'in devlet işlerini ehline bırakma yönündeki öğütleri modern zamanlardaki liyakata gönderme yapmaktadır. Tabii İslamcılar arasındaki bu tartışmalarda her şey Tanrı'nın merkezinde olduğu ve O'nun yeryüzündeki temsilcileri olan hükümet ve yöneticileri varsayar. Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, Simavi Yayınları, 1991, s. 34-53

[150] Ülgener'in tarikat ve tasavvuf yorumları aslında bu yapıların kapitalist piyasa ekonomisi açısından bir zayıflığı temsil etmektedir.

[151] Michel Foucault, *Bilginin Arkeolojisi*, s.155

bakarsak, içerisinde yaşadığı toplumun eğitim sistemi, teknolojiyle olan ilişkisi, kurumların yapısı gibi farklı alanların zihniyet üzerine etkilerine bakmadan dini olana yönelmesi, kapitalist piyasa ekonomisinin ürettiği doğru ve yanlışı sadece dini alanda aramak anlamına gelmektedir. Bu durumda dini alanın taşımış olduğu tarihselliği, hiyerarşiyi, düzen anlayışını jargonun içerisine dahil etmiştir. Adorno'nun ifadeleriyle;

> Jargona hakim kişinin ne düşündüğünü söylemesine hatta onu düşünmesine bile gerek yoktur; jargon bu görevi ondan devralır ve düşünceyi kıymetsizleştirir.[152]

Ülgener'in kullandığı söylemde yer alan jargon da böylece onu kullanan kişinin amaçları kadar kendi içerisinde taşıdıkları iktidar ilişkileri, hiyerarşi, düzen gibi şeyler söylenmese bile oradadır. Söylemle taşınan bu şeyler de yeni bir düzen isteğini örtük olarak bizlere getirmektedir.

Yine Ülgener'in tarikat ve tasavvufa yönelik kapitalist piyasa söylemi doğrultusunda getirdiği eleştiriler, özellikle 1980 sonrası tarikatların ekonomik alanda daha baskın bir şekilde varolmalarının önünü açmıştır. Yani Ülgener'in tarikat ve tasavvufa getirdiği eleştiriler, onların kapitalist piyasa alanını İslam dininden hareketle yeniden yorumlamaları gerektiği ve bu yorumlama sonucu kapitalist piyasa ekonomisine entegre olabilecekleri yorumunu beraberinde getirir. Adorno'dan aktardığımız gibi jargonun taşımış olduğu düzen, tarikatları da içerisinde barındırdığından dolayı onu da ekonomik olana dahil etmeyi beraberinde getirir.

Kaldı ki bu jargonun kullanımı özellikle 1980 sonrası dini kimliğin ekonomik alanda ilişki ağı olarak kullanılmasının da önünü açmıştır.[153] Böylece ekonomik alanda din, bir kimlik olarak işlev görerek belirli kesimlere yarar getirmeye başlamıştır. Ancak bu durum Ülgener'in Türkiye'de eksikliğini çektiğimizi düşündüğü alanlardan birisi olan, liberal piyasa şartlarını da kötü yönde etkilemiştir. Örneğin kapitalist piyasa ekonomisinde tekel problemi üzerine yapılan tartışmalarda tekelin ekonomik sebeplerden dolayı oluşması herhangi bir sorun oluşturmamaktadır.

---

[152] Theodor W. Adorno, *Sahicilik Jargonu*, Çev. Şeyda Öztürk, Metis Yayıncılık, 2015, s.13
[153] Ayşe Buğra&Osman Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm*, Çev. Bülent Doğan, İletişim Yayınları, 2015, s.45

Ancak tekelin ekonomik sebepler dışında faktörler (din, ideoloji vs.) sonucunda oluşması piyasa ekonomisinin işleyişinde ve verimliliğinde sorunlar yaratacaktır.

Cumhuriyet döneminde ekonomik alana baktığımızda ise yapısal sorunların başında ekonomik alanın sürekli ekonomi dışı faktörlerle belirlendiğini görmekteyiz.[154] Bu noktada Ülgener'in iktisat zihniyeti araştırmaları bu sorunlara farklı sorunlar eklemeye fırsat vermiştir. Örneğin yukarıda değindiğimiz tekel sorununda Almanların önerisi; tekeli yaratan faktörler ekonomik dışı faktörlerden kaynaklanıyorsa buna hukuki düzenlemelerle aşmayı önermişlerdir.[155] Bir anlamda ekonominin işleyişini dini, fikirsel ayrılıklar vs. sekteye uğratmaması için kanunlar hazırlayıp bu kanunları işleterek aşmaya çalışmışlardır. Ülgener'in metinlerinde ise kapitalist piyasanın işlemesine yönelik hukuki süreçleri gözden kaçırılmış olduğunu gözlemlenebilir.

[154] Ekonomik alanın ekonomi dışı faktörlerle belirlenmesine yönelik olarak ayrıca bakınız. Rıfat N. Bali, *Bir Türkleştirme Serüveni*, İletişim Yayınları, 2005 / İlkay Öz, *Bir Mülksüzleştirme ve Türkleştirme*, İletişim Yayınları, 2020

[155] Foucault 1957'de kartel karşıtı Alman yasasına atıf yapıyor. Yasa genel olarak tekeli yaratan faktörlerin ekonomik dışı sebeplerden oluşmasının önüne geçerek piyasada eşit rekabet koşullarının yaratılmasına yardımcı olmaya çalışmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.117,118

3. BÖLÜM: LİBERALİZM VE İSLAMCILAR

Ülgener'in kapitalist piyasa ekonomisi ve İslam dini arasında kurmuş olduğu ilişki, dini yapıları ve sembolleri bu üretilen söyleme dahil etmiştir. Bu dahil oluş ise kapitalist piyasanın olmazsa olmaz koşulu olan ve İslamcı kesimlere 'nefes alma imkanı' sunan, 1980 sonrası uygulanan liberal politikalarla birlikte düşünülmesini zorunlu kılar. Özellikle Ülgener'in İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası [156] (1981), Zihniyet ve Din(1981), Zihniyet Aydınlar ve İzmler(1983) metinlerinin yayınlanış tarihlerine baktığımızda 1980'lerde hem ülkede hem de coğrafyadaki İslamcı hareketlerin[157] ve ekonomide liberal politikaların yükselişte[158] olduğu döneme denk gelmesi de gözlerden kaçmayacaktır. Biz de bu bölümde Ülgener'in İslam ile kapitalist piyasa ekonomisini yakınlaştıran söylemin piyasada nasıl karşılık bulduğuna değineceğiz.

Tabii şunu da belirtmek gerekiyor ki; kullandığımız liberalizm ve burjuva kavramlarının Batı merkezli kavramlar olduğunun farkındayız. Bu kavramların taşıdıkları anlamlar, hem Batıda hem de Türkiye'de aynı olsa da farklı coğrafyalarda uygulanmaları belirli farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ortaya çıkan bu fark ülkenin kültürel, siyasi, dini gibi arttırılabilecek faktörlerine bağlıdır. Bu noktada İslamcı burjuvazi veya liberalizm kavramlarını kullanırken bu kavramların Batılı anlamlarına

---

[156] Bu metin 1951 yılında ilk baskısını yapmış olup 1981 yılında değişiklikler yapılarak tekrar basılmıştır.

[157] Ulus Baker, *Siyasal Dilde Huzur Söylemi*, Çev. Onur Eylül Kara, İletişim Yayınları, 2020, s. 90-91-92 - Bu noktada Türkiye'de modern zamanlarda İslamcı hareketlerin gelişimini izlemek için yayın faaliyetlerini takip etmek faydalı olacaktır. Yayın faaliyetlerine yönelik güzel bir makale için ayrıca bknz. Ferhat Kentel, '1990'ların İslami Düşünce Dergileri ve Yeni Müslüman Entelektüeller', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık Cilt 6* içinde, İletişim Yayınları, 2018, 721-735

[158] Ayşe Buğra-Osman Savaşkan, *Türkiye'de Yeni Kapitalizm*, Çev. Bülent Doğan, İletişim Yayınları, 2015, s. 86-92 / Rıfat N. Bali, *Tarz-I Hayat'tan Life Style'a, İletişim Yayınları*, 2002, s.19 / Barış Kılıçbay&Mutlu Binark, 'Consumer Culture, Islam and the Politics of Lifestyle: Fashion for Veiling in Contemporary Turkey', *European Journal of Communication Copyright* © 2002 SAGE Publications (London, Thousand Oaks, CA and New Delhi), Vol 17(4), p.495

atıf yaptığımız kadar ülkede uygulanış biçimlerinin ülkenin kendine özgü bir durumlarının da olduğunun farkındayız.

Konumuza dönecek olursak; İslam dininden liberalizmi ve kapitalist piyasa ekonomisini destekleyen söylemin ortaya çıkarılması sadece ekonomik alanla ilgili bir şey değildir. Burada üretilen söylem Foucaultcu bağlamda düzenlenmiş bir sosyal pratiktir ve bu yüzden bilgiyi olduğu kadar gücü de/iktidarı da taşımaktadır.[159]

Liberal söylem gibi iyi tanımlanmış bir alanın yanında yer alan Ülgener ve İslamcılar bu söylemden yararlanmaya çalışmışlardır. Bu söylem ile birlikte İslamcılar, güncel kültür nesneleriyle nasıl ilişki kuracaklarından toplumsal alanda kendilerini nasıl göstereceklerine kadar birçok soruyu gündeme getirmişlerdir. Bir anlamda liberalizm söylemi, inançlı öznelerin eşyayla kurmuş oldukları pratik deneyimi şekillendirmiş ve İslamcıların hem toplumda hem de devlet aklı içerisinde yer alan belirli görüşlerin yeniden 'değer'lendirilmesini beraberinde getirmiştir. Bu değerlendirme durumu ise daha önceden hem toplumda hem de devlet aklı içerisinde yer alan, belirli anlamlarla donatılmış görüşlerin altında tanımlanan dini yapılar için bir şans olmuştur.

Bu noktada Ülgener'in güncel kültürel değerlerle İslami değerleri yakınlaştıran söylemi, eski olana yeni değerlerle birlikte olabilme fikri sunmuştur. Liberal politikalar da hem Ülgener'in hem de 1980 sonrası süreçte ekonomide ön plana çıkan İslamcı kesimlerin dayanak noktası olmuştur.

Ülgener'in dini söylemi, İslam'ı temsil eden değerleri/sembolleri (örtünme, tesettür malzemeleri[160] vs.) kapitalist piyasa ekonomisi içerisine dahil ederken, bu

---

[159] Lemert ve Gillian'dan aktaran Susan Hekman, *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik,* Paradigma Yayınları, Kasım 1999, s.226

[160] Örtünme ve tesettür malzemesi derken en başta başörtüsü ve türbana gönderme yapmaktayız. Bu noktada İslami bağlamda, başörtüsü ve türban örtünme işlevi görürken bu ikisinden hangisinin tercih edildiği din, politika, ekonomi gibi alanlarada göndermek yapmaktadır. Ancak biz tezimiz bağlamında daha çok örtünme ve tesettür malzemelerinin nasıl kapitalist piyasa ekonomisine dahil olduklarını, bu dahil oluş üzerinden dini anlamlarından nasıl uzaklaştıklarına değineceğiz. Örtünme ve tesettür malzemelerinin yaşadıkları dönüşüm için daha ayrıntılı bknz. Barış Kılıçbay&Mutlu Binark, a.g.e. makale, s.503-508 & Bu konuya dair farklı bir örnek olarak Aksu Akçaoğlu'nun çalışmasına da bakılabilir. Akçaoğlu'na göre kapitalist piyasaya dahil olan İslamcı sembollerin, yeni bir tüketici kesiminin oluşmasını sağlamıştır. Ona göre muhafazakar ve dini hassasiyete sahip kişilerin lüks ve gösterişli dairler satın alarak, rengarenk tesettür estetiği, beden fetişizmi, rafine damak tadı

piyasanın değerlerini (sermaye, faiz, emek, sömürü vs.) İslamcılar açısından yeniden değerlendirmenin önünü açmıştır. Yenilik bu noktada mevcut değerlerin farklı bir söylem alanı olan kapitalist piyasa alanında işlem görmesini sağlamıştır. Örneğin örtünme malzemeleri, kültürel/dini bir unsur olarak zaten ekonomik [161] alan içerisindeyken türban, başörtüsü gibi İslam'ın sembolleri, Ülgener'in söylemi dahilinde güncel kapitalist piyasa ekonomisi içerisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu değerlendirme işlemi sadece ekonomik alanla sınırlı kalmayıp anlam dünyasında da belirli değişimleri beraberinde getirmiştir. Groys'un ifadeleriyle;

> Değerlere yeniden değer biçilmesi,yeniliğin genel biçimidir; Burda değerli olarak görülen hakiki ya da arıtılmış şey değerini kaybederken, daha önce dünyevi, yabancı, ilkel ya da bayağı bulunan, dolayısıyla değersiz görülen şey değer kazanır.[162]

Böylece İslami değerlerin ve anlayışların sembolü olan olan nesneler zaten ekonomi (geçimlik ekonomisi[163]) içerisinde yer alırken, kapitalist piyasa ekonomisi içerisine de dahil olmaya başlamışlardır.

Kapitalist piyasa ekonomisi içerisinde yer almaya başlayan metalar zamanla piyasa içerisinde tüketim nesnesi haline gelerek anlamlarında da değişimler olmuştur. Örneğin İslami moda ile birlikte her senenin renkleri seçilip bu renkler üzerinden yeni tüketim tecrübeleri ve heyecanları inançlı kişilere sunulmaya başlamıştır.[164] Böylece İslami değerlerin sembolü olan nesneler, moda gibi sürekli 'yeniyi' yaratmaya çalışan sektörler içerisinde birer gösteri/tüketim nesnesi olarak işlev görmeye başlamışlardır. Moda sayesinde yaratılan değişim ve simgesel değer

---

arayışlarıyla birlikte yeni bir tüketim anlayışının oluşmasını sağlamışlardır. Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Aksu Akçaoğlu, *Zarif ve Dinen Makbul*, İletişim Yayınları, 2019

[161] Boris Groys'un ekonomi ile piyasa ekonomisi arasında koyduğu ayrıma değinmek yerinde olacaktır. Groys'a göre bir şeyin kültürel bir anlam taşıyor olması o şeyi ekonomik alana kendiliğinden dahil etmektedir. Fakat ekonomi kapitalist piyasa ekonomisi öncesinde de varken kapitalist piyasa ekonomisi daha sonra ortaya çıkan bir sistemidir. Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Boris Groys, *Yeni Üzerine: Geçmişle Gelecek Arasında Kültürel Ekonomi*, Çev. Zeynep Baransel, Koç Üniversitesi Yayınları, 2020, s.17

[162] Boris Groys, a.g.e. , s.15

[163] Geçimlik ekonomisinden kastımız; ekonominin avcılık, toplayıcılık ve tarım sayesinde temel ihtiyaçların temin edildiği, doğal kaynaklara bağlı bir ekonomik yapıdır. Geçim, asgari düzeyde kendi kendine yetebilmeyi ve geçinmeyi gerektirir. Bu ekonomide endüstri yoktur, katma değer yoktur, birikim çok azdır ve bu birikim yalnızca temel ihtiyaçların teminine yönelik alışveriş için kullanılır. Kaynak için bknz. *https://tr.wikipedia.org/wiki/Ge%C3%A7imlik_ekonomi*

[164] Patrick Haenni, *Piyasa İslamı*, Çev. Levent Ünsaldı, Heretik Yayıncılık, 2014, s.41

ise ürünlerin kullanım değerlerini askıya alarak sürekli yenilenmesi gereken birer ürüne çevirmektedir. Bu durum İslam'ın israfa olan tavrına ters bir durum oluşturarak zamanla bu sürece inanan kişiler için birer norma dönüşmeye başlamıştır. Liberal politikalar doğrultusunda uygulanan politikalar sadece ekonomik alanla ilgili olmayıp anlam dünyasını da hedefleyen bir yanının olduğu görülmektedir.

Tabii İslamcı kesimlerin liberalizm ile bağlantısı ise Cumhuriyet döneminin başlarına kadar götürülebilmektedir.[165] Bunu doğuran sebepler ise ülkede yaşanan gelişmelerdir. Bu noktada İslamcı kesimlerin hem dini hem de ekonomik kaygılarının ön planda olduğunu görülebilir.

Dini açıdan İslam dininin kendisini evrensel ve yayılmacı bir bakış açısıyla tanımladığı göz önüne alınırsa; liberal politikaların sağlamış olduğu hak ve özgürlüklerin sınırları esnetmesi gibi içerikleri İslamcı kesimlerin hareket alanını genişletmektedir. Özellikle Cumhuriyet'in ilk dönemlerinden itibaren tarikatların karşılaştığı problemleri, liberalizmin getirmiş olduğu haklar ve özgürlükleri ile aşmaya başlayarak kamusal alanda varlıklarını kuvvetlendirmişlerdir. Bu noktada İslamcıların liberalizmi, dini amaçları doğrultusunda kullanmışlardır.

Ekonomik açıdan ise Cumhuriyetin yaratmış olduğu devlet destekli sermayeye karşı İslamcı kesimler ekonomide rekabet koşullarının devlet tarafından eşit sağlanması adına liberalizme yakın durmuşlardır.[166] İslamcılar açısından devlet piyasada sadece hakem rolünü görerek herhangi bir kesime destek sağlayamayacak bir konumda olmalıydı. Özellikle 1950-60 yıllarından beri Türk ekonomisine yön veren laik İstanbul ve Ankara sermayesine karşı olarak Anadolu'daki muhafazakar sermayedarlar Özal'ın liberal ekonomi politikalarıyla birlikte piyasada daha etkin bir konuma gelmeye başlamışlardır.[167] Bu etkenler doğrultusunda İslamcı kesimlerin liberalizm ile olan tarihsel bağları Cumhuriyet dönemi boyunca yakın olmuştur.

Ülgener'in kültürel konumu da sağcı (İslamcı) noktadan hareketle değerlendirdiğimizde, onun Kur'an'ın ilk ayetlerinde de liberalizmi görmesi bu

[165] Ferudun Yılmaz, 'Türkiye'de Çağdaş İslamcı(İktisadi) Düşünce ve (İktisadi) Liberalizm', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Liberalizm Cilt 7* içinde, İletişim Yayınları, s.426, 2018
[166] Ferudun Yılmaz, a.g.e. , s.427
[167] Patrick Haenni, a.g.e. , s.93

noktada anlamlı olmaktadır. Özellikle 1980'lerde hem ülkede hem de İslami coğrafyada kapitalist piyasa ekonomisinin getirmiş olduğu rekabet, tüketim, üretim gibi farklı alanlarda sınırlar koyma çabası içerisinde olan kesimlerle birlikte kapitalist İslamcı ekonomik model ortaya koyma çabaları da vardı.[168] Türkiye özelinde ise Ülgener'in söylemi ve Özal dönemi göz önüne alınırsa İslamcı kesim ile liberalizm arasındaki yakın ilişkinin kapitalizmi olumlayan bir tavırla değerlendirildiği görülmektedir.

Bu yakınlık doğrultusunda İslamcılar liberalizm yoluyla kamusal alanda belirli hak ve özgürlüklere sahip olarak görünürlüklerini de arttırmışlardır. Böylece Özal'ın hem siyasi hem dini kimliğine ilaveten liberalizmin getirmiş olduğu serbestleşme havası İslamcı kesim için fırsatlar alanı olarak görülmüştür.[169]

Tabii İslamcıların kamusal alandaki varlıklarını kuvvetlendiren bir husus daha vardır; o da küreselleşmenin etkisidir. Özellikle küreselleşme, ulus devlet düşüncesi doğrultusunda yaratılan kimlikleri zayıflatırken alt kimliklerin değer kazanmasını sağlayacak koşulları da yaratmıştır. Daha önceden ülkede ekonomiden siyasete görece sorunlarla karşılaşan İslamcı kesimler, küreselleşmenin getirmiş olduğu ortamda kamusal alanda varlıklarını kuvvetlendirmişlerdir. Bu durum ülkedeki baskın kemalist ve sol görüşün görüşün etkisinin azalmasına ve İslamcı kesimlerin Bourdieocü anlamda simgesel ve kültürel sermayelerini güçlendirmelerini sağlamıştır.

Simgesel ve kültürel sermayenin edinilmesi ise zamanla ekonomik sermayenin de oluşmasının önünü açmıştır. Özellikle kamusal alanda varolma koşulunun 'işte bu böyledir' kipinde[170] olmaktan geçtiğini göz önüne aldığımızda, 1980 sonrası süreçte İslamcı kesimlerin siyasetten ekonomiye bir çok alanda varlıklarını benimsetmişlerdir. Bu süreçten sonra ekonomik sermaye(ağırlıklı olarak laik kemalist kesim) ile simgesel ve kültürel sermayenin(ağırlıklı olarak muhafazakar İslamcı kesim) çatışması 1980 sonrası liberal politikalarla birlikte farklı bir evreye

[168] Ulus Baker, a.g.e, s. 111-114
[169] Ömer Çaha, 'Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslami Uyanış', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce İslamcılık sayısı Cilt 6* içinde, İletişim Yayınları, 2018, s.481
[170] Pierre Bourdieu, *Genel Sosyoloji*, Çev. Zuhal Emirosmanoğlu, İletişim Yayınları, 2021,s.104

dönmüştür. Tabii burada küreselleşmenin liberal İslamcılar için ekonomik ve siyasi etkileri aynı anda geldiği söylenemez. Ekonomik olarak küreselleşmenin etkileri Özal sonrası dönemde başlatılabilecekken siyasi etkileri ise 2000'li yılların başına kadar getirilebilmektedir.[171]

Ekonomik sonuçlar doğrultusunda ise Ülgener'in kapitalist piyasa ekonomisi ile İslam dini arasında kurmuş olduğu bağlantıyla geliştirmeye çalıştığı kapitalist girişimci insanın, 1980 sonrası süreçte kapitalist piyasada üretici olmaktan ziyade tüketici olduğunu görmekteyiz. Yani Weberci bağlamda dünya malına ilgi artmıştır ancak ekonomiye olan katkı tüketim bağlamında yaşanmıştır. Tüketim alanında yaşanan bu değişim de insanların birbirleriyle olan ilişkilerinden toplumda kendilerini ifade ediş biçimlerine kadar bir çok farklı alanda değişimi beraberinde getirmiştir.

1980 sonrası süreçte İslamcıların kamusal alanda temsiliyetleri, piyasa aracılığıyla değişmeye başlamıştır. Artık Müslümanlığın simgeleri olan metalar piyasada farklı şekillerde tasarlanmaya başlamıştır. Tabii bu metalar sadece Müslümanlığın simgesi olmayıp Müslümanların güncel kültürel ürünlerle yakınlığını da göstermenin aracı olmuştur. Güncel kültürel ürünleri takip edip, bunlar üzerinden temsiliyet devşirmek ise ancak belirli zihniyet değişimiyle mümkün olabilmektedir.

Bu noktada 1980'lerde ihracatı destekleyen politikalardan faydalanan Anadolu Kaplanları, laik burjuvazi ile rekabete girmeye başlamışlardır.[172] Bu durumda Anadolu Kaplanları gibi İslami burjuvaziyi temsil eden gruplar Müslümanların kendi dinlerine ve kapitalizme bakışlarında zihniyet açısından değişiklikler yaşanmasında öncü rolü oynamışlardır. Özellikle Ülgener'in de Weber'e karşı çıktığı hususlardan birisi olan; İslam dininin sadece askeri/yağmacı bir birikim rejimine sahip olmadığını, liberal ilkeler doğrultusunda da zenginleşmeye açık olduğunu söylemekteydi. İslamcı sermayenin ön plana çıkması için de gerekli olan şey liberal ilkeleri benimsemiş bir Müslüman toplumuydu. Haenni'nin ifadeleriyle;

---

[171] Mücahit Bilici, 'Küreselleşme ve Postmodernizmin İslamcılık Üzerineki Etkileri', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık Cilt 6* içinde, İletişim Yayınları, 2018, s.800

[172] Patrick Haenni, a.g.e. , s.74

> Geleneksel İslam'ın iş dünyasıyla ters düşen kadercilik ve çilecilik gibi zihinsel engellerin aşılması gereklilik arz etmiştir. İş adamı dernekleri, İslamcı olmayan aydınlar, küçük ve orta büyüklükteki işletme patronları, business'ın tadını almış eski militanlar, bireyciliğin ve finansal birikimin meşru olduğu yeni bir İslami düşselin bayraktarlığını yaparlar. Piyasa İslamı yoksulların dünyasına ait bir kavram değildir. Aksine, Geleneksel İslam'la özdeşleştirilen sosyal adalet ve azla yetinilen sade yaşam biçimi ideallerini ikame eden dindarlık; zenginliğin ve kozmopolitizmin yan yana geldiği burjuva yönelimli bir evrene sahiptir.[173]

Bir anlamda piyasa İslam'ının oluşma koşulu halk tabanlı bir istekten ziyade burjuvalaşma isteği içerisinde olan belirli zümrelerin istediği bir durumdur. Ülkede de zenginleşme çabası içerisinde olan İslamcı sermaye, 24 Ocak kararlarıyla birlikte hem ülke pazarlarına hem de dünya piyasasına giriş yapmaya başlayarak[174], Haenni ve Ülgener'in değinmiş olduğu zihinsel değişimi yapmaya başlamışlardır. Bu noktada 24 Ocak kararları Türkiye ekonomisinin ve insanının küresel piyasalarla tanışmasını sağlarken ülkeye belirli sorunların taşınmasını da sağlamıştır.[175] Ancak bizim için daha temelde 24 Ocak kararlarının, ülkede paraya ve zenginliğe yönelik Ülgener ve Haenni'nin söylediği zihinsel dönüşümü sağlaması noktasında önemli buluyoruz.

Zenginliğe/paraya yönelik bu zihinsel değişimin başlangıcını hem Özal hem de ülkede 1990'da kurulan MÜSİAD üzerinden okumak da mümkündür. Örneğin Özal'ın, Tunus'u ziyareti sırasında Kur'an'ı temel alarak söylediği 'Zengin Müslüman fakir bir Müslümandan daha iyidir'[176] sözleri akıllardadır. MÜSİAD'ın ise zenginliği/parayı ön plana çıkartırken Batı karşıtlığını kullandığı görülmektedir. MÜSİAD görevlilerinin, dinsizlerle mücadele için zengin olma zorunluluğunu ön plana çıkarılmasından İslam'da zenginliğin yasaklandığı fikrinin İslam düşmanları tarafından yayılmasına kadar birçok farklı fikir vardır.[177] Bu sözlerden sonra Haenni'nin söylemiş olduğu gibi Müslümanların, Müslüman olmayanlarla 'mücadelesi' siyasi alandan ekonomik alana taşınmıştır. Tabii ekonomik alandaki

---

[173] Patrick Haenni, a.g.e. , s.74
[174] Rıfat N. Bali, a.g.e. , s.39
[175] Kaldı ki bu kararlar bizim de alt satırlarda tartışacağımız tüketim ve gösteri toplumuna değinmemizi sağlamıştır.
[176] Rıfat N. Bali, a.g.e , s.33
[177] Patrick Haenni, a.g.e ,s.78

mücadele ise toplumsal yaşamadan insanlararası ilişkilere kadar birçok şeyi değiştiren bir süreci başlatmıştır.

Daha temelde ise yaratılmaya çalışılan bu dönüşümün kapitalist piyasa ekonomisi söylemi tarafından şekillendirilmiş olduğu da gözlerden kaçmamalıdır. Kapitalist piyasa ekonomisi söylemi ile şekillenen bu dönüşüm, esasında İslamcı burjuvazinin üst zümrelerinin/sınıflarının, kapitalist piyasa ekonomisinin yaratacağı artı değerden pay alma adına kendi tabanlarını araçsallaştırması ve dolayısıyla bu söylem üzerinden yeni bir sömürü düzeni tesis etmesinden ibarettir. Tabii bu sömürü düzeninin de 1980 sonrası gösteri/tüketim toplumunun oluşumuyla mümkün olabilmiştir.

3.1 Gösteri ve Tüketim Toplumuna Doğru

1980 sonrası süreçte Türkiye'de yaşanan askeri darbenin desteğiyle birlikte ekonomik alandaki liberalleşme çabaları, toplumsal alandaki ilişkileri ve görünürlüğü değiştirmiştir. Bu değişim ise zamanla ülkenin gösteri ve tüketim toplumuna girmeye başlamasını ve hala devam eden bir sürecin önünü açmıştır. Tabii ülkenin bu aşamaya gelmesini sağlayan koşullara kısa da olsa değinmek yerinde olacaktır. Çünkü biz liberalleşen ekonomiyle birlikte Türkiye'de siyasetin anlamının değişmeye başladığını ve oluşmaya başlayan gösteri ve tüketim toplumunun İslamcı burjuvazinin oluşumuna imkan sağladığını göstermeye çalışacağız.

Ülkenin 1960'lardan başlayarak 1980'lere doğru gelen sürecine baktığımızda; siyasi iklimdeki istikrarsızlıklar (darbe, muhtıra), işçi ayaklanmaları, sendikal hareketler, sağ-sol kesimlerin birbirleri arasındaki çekişmeleri gibi olayların ülkeyi istikrarsız bir şekle büründürdüğü düşünülmüştür. Bu noktada sorunun temel kaynağı olarak ise Marksist ve sol eylemler görülmüştür.

Bu noktada Ülgener de sol aydına ve marksizme eleştiri getirmiştir. Ülgener, ekonomik ve siyasi fikirlerin bireysel olmaktan ziyade sınıfsal kaygılarla

okunmasının Marx'a borçlu olduğumuzu söyleyerek bunun karşısında yer alan kişilerin toplumda burjuva veya Marksist olmayan kişiler olarak damgalandığını belirtir.[178] Marksist olarak damgalanan kişiler ise Ülgener için genelde aydınlardır. Ülgener, Marksist aydınların iktidar tarafından araçsallaştırıldığını ve aydın kesiminin de halkı araçsallaştırdığını düşünmektedir.[179] Hatta Ülgener aydınların Sovyetler tarafından şekillendirildiğini iddia etmektedir. Ülgener'in ifadeleriyle;

> Sovyetlerin 'entelektüel'e karşı tutumunda dünden bugüne esaslı bir değişiklik yoktur; Kendi intelligentsia'sını devamlı bir kontrol altında tutmak, yabancı ülkelerin entelektüellerini dünya ihtilalini gerçekleştirme yolunda değişik yaklaşım ve usulleri ile etkilenebildikleri ölçüde devamlı bir tahrik ve oppozisyon mihrakı olarak dik ve dinamik halde tutabilmek.[180]

Bir anlamda Ülgener için aydın, dış bir ülke tarafından eğitilen ve kendi geleneklerinden uzak bir yaşam şekli öneren kişidir.

Aynı şekilde Ülgener, Weber'in Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası dönemde Alman üniversitelerinde yaşamış olduğu durumu Türkiye'de 1980 öncesi dönemle özdeşleştirmektedir.[181] Ülgener, Max Weber'in üniversitede hocalık yaptığı dönemde sağdan ve soldan gelen öğrencileri eleştirdiğini ve kitleye dönüşen bu kesimlerin bilimsellikten uzak ve aydınlar tarafından güdülmeye ne derece açık bir yapıda olduğunu göstermeye çalışmıştır. Nihayetinde Ülgener için aydın ve marksizmin topluma etkileri olumsuz yönde okunmuş ve 1980 sonrası Türkiye'sinde Marksist çevrenin yaşamış olduğu olumsuz gelişmeler onun için olumlu bir gelişme olarak görülmüştür.

Nihayetinde Türkiye'de 1980 askeri darbesi sonrası sol çevrelerin yaşamış olduğu baskıyla birlikte Marksist geleneğin toplumsal alandaki görünürlüğü ve düşünceleri darbe almıştı.[182] Devamında 'Sol' un kullanmış olduğu dilin ve ideallerin toplumda Bourdieocü bağlamda simgesel ve kültürel değerlerini yitirmeye

---

[178] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler,* s.141
[179] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler,* s.145
[180] Sabri F. Ülgener, *Zihniyet Aydınlar ve İzmler,* s.89
[181] Ülgener'den alıntı yaptığımız yerler 1977'de yayınlanmış bir makaledir.
[182] Murat Belge, 'Türkiye'de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol Cilt 8* içinde, İletişim Yayınları, 2018, s.43

başlamaları toplumsal alanda 'boşluk'un oluşmasının önünü açmıştır.[183] Bu boşluktan yararlanan kesim ise 1980'lerden başlayarak 1990'larda ağırlığını daha da hissettiren İslamcı kesimler olacaktı.[184] Yukarıda da değindiğimiz gibi Bourdiocü bağlamda İslamcı kesimlerin 1980 sonrası süreçte simgesel ve kültürel sermayelerinin değer kazanmaya başlaması da tesadüfi değildir. İslamcı kesimler, Marksist ve sol çevrelerden boşalan alanı ekonomi, siyaset gibi alanlarda doldurmaya başlamıştır.

1980 sonrası süreçte de ekonominin değişimiyle birlikte tüketim ve gösteri toplumu olarak tanımlayabileceğimiz yapının, ülkeye ulaşılması gereken bir ideal olarak girmesinin önünü açarken tüketim ve gösteri toplumuna girişin tam olarak gerçekleşmediğini de belirtmek gerekiyor. Tüketim toplumuna geçişin tamamen gerçekleşmemesi ise tüketim toplumunun gerekli kıldığı; sermaye fazlalığı ve zihinsel bir değişimin eksikliğidir. Sermaye açısından geçimlik ekonomisinin yaşandığı bir ortamda arzu ekonomisine geçiş yüksek miktarda sermayeyi gerekli kılarken ekonomik yaşamda düşük bir enflasyon oranı gibi çeşitli iktisadi süreklilikleri de beraberinde gerektirmektedir. Aynı şekilde ihtiyaçlar doğrultusunda harcama yapan bireylerin, arzuları çerçevesinde harcama yapması sonucunda bu harcamaların toplumda simgesel işlev kazanmaları ancak toplum tarafından algılandığında anlamlı olabilmektedir.[185]

Bu noktada tüketim toplumunu daha iyi anlayabilmek için teorik olarak Jean Baudrillard'ın yapısal değer yasasına değinmek yerinde olacaktır. Çünkü tüketim toplumu sadece ekonomi ile alakalı bir durum olmayıp, insanların yaşam ile kurdukları ilişkilerden siyasete kadar bir çok şeyi değiştirmeyi hedeflemektedir. Bu noktada teorik olarak yapılan araştırmalar daha derinlikli bir bakış açısıyla bakmamızı sağlayacaktır.

---

[183] Toplumsal alanda bu boşluğun oluşumunda bir çok etken görülebilir ancak biz temelde askeri darbe sonrası Sol kesime yönelik hapis cezalarından siyasi yasaklara kadar bir çok faktörde askeri rejimin payı vardır.

[184] Seyfi Öngider, 'Solda Birlik ve Yeniden Yapılanma Süreci', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol Cilt 8* içinde, İletişim Yayınları, 2018, s.1000

[185] Tüketim toplumunun Türkiye'de yerleşip yerleşmediği sorusu hala güncelliğini korumakla birlikte bu meseleyi tartışmak tezimizin sınırlarını aşmaktadır.

Baudrillard'a göre tüketim toplumu, yapısal değer yasasının açıklanmasıyla anlamlı olabilmektedir. Bu yasaya göre kapitalizm, Marx'ın ve marksizmin varsaymış olduğu (akılcı, zarar/kar doğrultusunda belirlenen) kullanım ve değişim değeri doğrultusunda fiyatlanan malları artık bu yasaya göre değil simgesel değer doğrultusunda belirlemektedir. Bu noktada tüketim de ihtiyaç temelli olmaktan çıkmaya başlayarak toplumsal alanda simgesel işlev ve prestij sağlama merkezli olmaya başlamıştır. Bir anlamda kapitalizm tüketim toplumunda, kişi(müşteri) ve sanat eseri arasında kurulan, psikolojik bağ çerçevesinde(yani kar/zarar ilişkisinden ziyade simgesel değerin ön planda olduğu) belirlenen fiyatı sanat dışı alanlara yayarak bir devrim yapmıştır. Yani tüketim toplumunda bir nesnenin kullanım değeri o nesnenin fiyatını belirlemede ana unsurlardan olmaktan çıkıp bu görevi moda, reklamcılık gibi simgesel değerin üretildiği bir alana devretmiştir. Tüketim de bu noktada fizyolojik veya fiziksel ihtiyaçların tatmin edilmesinden uzaklaşarak psikolojik alana geçmiştir. Adanır'ın ifadeleriyle;

> Kapitalizm işte bu zihinsel süreci zaman içinde neredeyse tüm ticari alanlara egemen kılarak Baudrillard'a göre bir tür devrim yapmıştır. Kapitalizm bu sayede bir mutasyona uğramıştır.[186]

Tabii bu noktada tüketime simgesel değeri yükleyen sektörlerin de ortaya çıkması gerekmektedir. Bunlar ise moda, reklamcılık, halkla ilişkiler gibi toplumsal alanda anlam ve ihtiyaç yaratan aynı zamanda tüketim toplumuna tüketici kazandıran sektörlerdir. [187] Bu sektörler aracılığıyla toplumsal alanda yaratılan, anlam ve ihtiyaçlar doğrultusunda tüketim yapan bireyler ise artık bir gösteri ve göstergeler dünyasına geçmeye başlamaktadırlar. Baudrillard'ın ifadeleriyle;

> Ekonomik düzende belirleyici olan, birikim ya da artı-değerin elde edilme biçimidir. (Kültürel) göstergeler düzeninde belirleyici olansa harcama, yani yaşamın her alanına

[186] Oğuz Adanır, *Baudrillard*, Say Yayınları, 2016, s.46 Şunuda eklemek gerekiyor ki; moda, reklamcılık gibi sektörlerin içinde yer almayan metaların fiyatları eskiden olduğu gibi Marksist bağlamda kullanım ve değişim değeri ilişkisi üzerinden belirlenmektedir.
[187] Oğuz Adanır, a.g.e. , s.46

> egemen olan koda boyun eğip, töz değişikliğine uğrayarak gösterge/değer biçimini alan ekonomik değişim değeridir.[188]

Bir anlamda tüketim toplumu ekonomi-politik düzeni olmaktan ziyade göstergeler çerçevesinde oluşmuş bir ekonomidir. Bu düzende tüketim bir gösteri havasında olup gösterinin toplumsal ilişkileri ve kapitalizmin çelişkilerini gizleyen bir özelliğe sahiptir. Bu noktada 1980 öncesi Türkiye'sinde yaşanan sınıf çatışmalarının aşılması adına, tüketimin/gösterinin ön plana çıkarılması anlamlı olmaktadır. Çünkü gösteri ve tüketim toplumlarında Marksist bağlamda belirlenen burjuva-proleter çelişkisi gizlenmektedir. Guy Debord'un ifadeleriyle;

> Gösteri ilişkilerindeki fetişist katıksız nesnellik görünüşü, bu ilişkinin insanlar ve sınıflar arasındaki ilişki olma özelliğini gizler.[189]

Siyasi olan ise bu gösteri altında gizli tutulmaya çalışılır. Tüketim ve gösteri toplumları böylece siyasi olanın, harcama ve bu harcama üzerinden toplumsal alanda kazanılan simgesel değerin altında gizli tutulmaya çalışılmasını ifade eder. Tabii bu noktada tüketim ve gösteri toplumlarında halkla ilişkiler, reklamcılık gibi sektörlerin varlığı siyasi olanın belirlenimini iktidarlar açısından kullanılmasını ve kapitalizmin yaşamış olduğu çelişkilerden siyasi olanı çıkarabilmektedir. Kaldı ki liberalizm de bu noktada siyaseti dönüştüren bir içeriğe sahiptir.

Bu konuyu Schmittci bağlamda değerlendirdiğimizde; 1980 öncesi ülkedeki politik olan konular, liberalizm ile apolitikleştirilmeye çalışılmıştır. Ülkedeki burjuva-proleter çatışması(dost-düşman ayrımı) liberalizmin getirdikleriyle suçlu-suçsuz ayrımına dönüşmüştür. Dost-düşman gibi ayrı kutuplarda yer alan siyaset kavramı artık bir iktidarın varsaydığı haklar üzerinden işlemeye başlayarak, iktidara dokunmayarak onun koymuş olduğu kurallar doğrultusunda suçlu-suçsuz olana dönüşmüştür. Tabii bu dönüşümündeki mantık ise ticareti koruma bağlamında gerçekleşmiştir. Schmitt'in ifadeleriyle;

---

[188] Jean Baudrillard, *Gösterge Ekonomi Politiği Hakkında Bir Eleştiri*, Çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, 2021, s.155

[189] Guy Debord, *Gösteri Toplumu*, Çev. Ayşen Ekmekçi&Okşan Taşkent, Ayrıntı Yayınları, 2021, s.40

> Savaş ve şiddete dayanan fetih, ticaretin ve sanayinin bize sağladığı yarar ve konforu sağlayamadığından, artık savaşların bir getirisi yoktur; kazanılmış bir savaş bile, savaşın galibi için kötü bir ticarettir.[190]

Bu sözü ülkelerarası bağlamdan bireyler ve sınıflar arasındaki çatışmaya çektiğimizde; liberal ilkelerin siyasi olanı değiştirmesi, siyasi olanın merkezine ticareti getirmesi 1980 sonrası Türkiye'si için anlamlı olmaktadır. Artık dost-düşman gibi iki ayrı kutupta yer alan ve birbirlerini yok etmeye çalışan proleter-burjuva karşıtlığı, liberalizmin getirmiş olduğu ticari mantık ile farklı bir sürece çevrilmeye çalışılmıştır. Schmitt'in ifadeleriyle;

> Böylece siyasal nitelik taşıyan kavga kavramı, liberal düşüncenin ekonomi tarafından rekabete, liberalizmin manevi tarafında ise tartışmaya dönüşür; savaş ve barış gibi iki değişik statü arasındaki net ayrım yerini sonsuz rekabetin ve sonsuz tartışmanın dinamiğine bırakır. (…) Kavga esnasında gayet doğal karşılanan düşmanı defetme iradesi, rasyonel olarak kurgulanmış, sosyal bir ideale ya da programa, bir eğilime ya da ekonomik hesaba dönüşür.[191]

Schmitt'in siyasal olan üzerine bu görüşleri 1980 sonrası Türkiye'sinde anlamlı bir hal almaktadır. Örneğin sınıf çelişkilerinin önünü kapatma adına ülkede 1990'a kadar süren sendikal yasaklar proleterya-burjuva arasındaki çatışmayı azaltmaya başlarken tüketim ve gösteri toplumu sayesinde yaşanan göreli mal artışı ticaretin insanların hayatlarına refah getirebileceği inancını doğurmuştur. Bu inanç doğrultusunda kapitalist piyasa ekonomisi artık insanlara sadece maaş değil artık bir yaşam şekli sunmaya başlayarak Schmittci bağlamda kurulan siyaset yerini ticari mantığa bırakmak durumunda kalmıştır.

Bu noktada genel olarak tüketim ve gösteri toplumu 1980 sonrası süreçte Türkiye'nin dünya piyasalarıyla bütünleşmesinin önünü açarken siyasetten ekonomiye birçok alanı değiştirmiştir. 1980 öncesi ve sonrası dönemin siyaset anlayışında yaşanan değişimi anlayabilmek için iş insanlarının toplumsal alandaki görünürlüklerine bakmak bu duruma güzel bir örnek sunacaktır. Bu konuda Bali; Türkiye'de, iş insanlarının 1980 öncesi dönemde sol kesimlerden çekinmelerinden

---

[190] Carl Schmitt, *Siyasal Kavramı*, Çev. Ece Göztepe, Metis Yayınları, 2018, s.106
[191] Carl Schmitt, a.g.e , s. 102

ötürü toplumsal alanda görünürlüklerinin oldukça zayıf olduğunu söylemiştir. Ancak 1980 sonrası dönemde bunun değiştiğini aktarmaktadır. Bali'nin ifadeleriyle;

> 'Sağ-sol çatışmalarının egemen olduğu 1970'li yıllarda kamuoyunda görünmemek, servetlerini ve özel yaşamlarını sergilememek için azami gayret gösteren işadamları, 1980 sonrasında TİSK Başkanı sanayici Halit Narin'in tarihe mal olan 'şimdi gülme sırası bize geldi' sözleriyle sadece şen şakrak kahkahalar atmakla yetinmeyecek, 1980 öncesindeki kayıplarını telafi edercesine kamuoyunda azami derecede görünmek için de ellerinden geleni yapacaklardı'.[192]

Bunlara ek olarak iş insanları sadece ekonomi ile ilgili alanla sınırlı kalmayıp, toplumsal alanda işlevlerinde de büyük değişimler yaşanmıştır. 1980 sonrası süreçte iş insanları dönemin aydını ve entelektüeli konumuna gelerek, topluma fikir önderliği rolüne bile bürünmüşlerdir.[193] İş insanları üzerinden yaşanan bu dönüşüm Türkiye'de 1980 sonrası süreçte siyasetin değişimine güzel bir örnek teşkil etmektedir. Bir dönemin gizli yaşamları 1980 sonrası süreçte toplumun liderliğine bürünmüştür.

Bu noktada 1980 sonrası liberal politikaları ile birlikte ülkeye girmeye başlayan gösteri ve tüketim toplumu, hem proleter-patron çekişmesinin önüne geçmede bir araç olurken hem de İslamcı kesimlerin Marksist kesimlerden boşalan yeri doldurmaya başlamasında yararlı olmuştur. Ancak biz daha temelde Ülgener ve onun ürettiği söylem doğrultusunda kapitalist piyasa ile uyum içerisinde olan İslamcı sermayenin, 1980 sonrası süreçte ülkede ortaya çıkmaya başlayan tüketim ve gösteri toplumuyla birlikte yeni bir burjuva sınıfı yaratmaya başladığını düşünüyoruz.

Oluşmaya başlayan İslamcı burjuvazi, kapitalist piyasa ekonomisinin 1980'lerde güncel şekli olan tüketim toplumu üzerinden dini değerleri dönüşüme uğratarak piyasaya dahil etmiştir. Üst satırlarda değindiğimiz gibi piyasa İslam'ı bu noktada inançlı kişilerin arzu ettiği bir şey olmaktan ziyade burjuvalaşma çabası içerisinde olan İslamcı kesimler tarafından ortaya atılmıştır. Tüketim toplumunun yaratmış olduğu olanaklardan faydalanmak isteyen İslamcı burjuvazi, yarattıkları zihinsel dönüşümle birlikte kendi tabanlarını potansiyel birer müşteriye dönüştürmüştür. Kaldı ki kapitalist piyasa ekonomisi içerisinde burjuvalaşma,

[192] Rıfat N. Bali, a.g.e. , s.35
[193] Rıfat N. Bali, a.g.e. , s.53-56

kültürel sermayeye bağlı olduğu kadar(ki buna sahiptirler) ekonomik sermayenin varlığına da dayalıdır. İslamcı kesimlerin kendi tabanlarını tüketim ve gösteri toplumu aracılığıyla piyasaya çekmeleri ve simgesel değer üretme adına tüketime yönlendirmeleri ekonomik sermayeyi de kazanmalarını sağlamıştır.

3.2 Dünyevileştirilmiş İslam

Liberalizm, İslamcıların dünya malına olan ilgilerini arttırmakla kalmayıp onlarda olan kutsalları da dünyevileştirmede önemli bir rol oynamıştır. Kutsal ya da dinsel olan şeyler genel anlamda Tanrı'ya ait olan şeylerken tam da bu özelliklerinden dolayı kişilerin istedikleri gibi kullanabilecekleri, ticaretini yapabilecekleri şeyler değildir. Dini ya da kutsal olanın izin verdiği derecede kullanılabilecek şeylerdir. Bu noktada İslamcılar, 1980 sonrası süreçte kapitalizm ve liberalizmi kendi amaçları doğrultularında kullanmaları, bunu yaparken de sahip oldukları değerleri kapitalist piyasa kurallarının içerisine dahil etmeye başlamışlardır.[194] Bu dahil oluş ise kutsal olanın dünyevileşmesinin önünü açmıştır. Agamben'in ifadeleriyle;

> Eğer kutsallaştırmak, tanrılara adamak, nesneleri insani hukukun alanından çıkartmak anlamına geliyorsa, dünyevileştirmek, kutsal alanından çıkarmak ise tam aksini yapmak insanların nesneleri özgürce kullanabilmelerini sağlamak anlamına geliyordu.[195]

Böylece kutsal olan şeyler dünyevileştirilerek eskisi gibi Tanrı'nın koymuş olduğu sınırlar doğrultusunda gerçekleşmesi kadar dünyevi olandan da etkilenmeye başlamışlardır. Burada dünyevileştirilen şeyler eskisi gibi işlev görmekten ziyade

---

[194] İslamcıların liberalizmi kendi amaçları doğrultusunda kullanmaları kadar üst satırlarda değindiğimiz gibi liberalizm ve sermaye tarafından da kendi tabanları sömürüye açmışlardır. Bu durum liberalizm ve İslamcı kesimler arasındaki ilişkinin karşılıklı bir şekilde işlev görmesini sağlamıştır. İslamcılar liberalizmi, ekonomik, simgesel sermaye kazanırken kullanırken liberalizmde üretmiş olduğu özgürlükler ile kapsadığı İslamcıları kendi işleyiş mantığı çerçevesinde kullanmıştır. Bu noktada liberalizm özneleri ürettiği özgürlükler üzerinden karşı tarafı yönetmesi düşüncesini Michel Foucault'un Biyopolitika metninde tartışılmaktadır. Daha ayrıntılı bilgi için bknz. Michel Foucault, *Biyopolitikanın Doğuşu*, s.43-61(24 Ocak 1979 dersi)

[195] Giorgio Agamben, *Dünyevileştirmeler*, Çev. Betül Parlak, Monokl Yayınları, 2017, s.126

dönemin baskın düşüncesi ve kuralları doğrultusunda şekillenir. Bu noktada kutsal olanın dünyevileşmesi, kapitalist piyasa ekonomisinin oluşumunda da önemli bir rol oynamıştır. Örneğin tezimizin ilk bölümünde değindiğimiz; Luther'in İncil çevirisinde, 'der beruf' kelimesine yüklemiş olduğu anlamı kutsal olandan ziyade dünyevi olana gönderme yaparak çevirmesi, Protestan halklarında inançlı kişilerin düzenli meslek sahibi olmasının önünü açmıştır. [196] Burada kutsal olanın dünyevileşmesi, dünyevileşen şeyin yeniden fakat farklı amaçlarla değerlendirildiği anlamını taşımaktadır. Agamben'in ifadeleriyle;

> Kutsal olandan dünyevi olana geçiş, aslında kutsalın tamamıyla uygunsuz ve yersiz(ya da daha ziyade yeniden kullanımı) sayesinde de ortaya çıkabilir.[197]

Tabii Luther örneğinde olduğu gibi bir şeyin kutsal olandan ziyade dünyevi olana atıf yapıp o şeyi dünyevileştirmesi, kutsal olanın tamamen ortadan kalktığı anlamına da gelmemektedir. Aksine Luther örneğinde dünyevileşen şeyin itici gücü kutsal olan olmuştur. Bu noktada yapılan şey kutsal olanın dünyevi olan şey adına araçsallaşmasını sağlamıştır. Bu da kutsanmış her şeyde bir dünyevilik artığı ve dünyevileşmiş her şeyde de bir kutsallık olduğunun farkında olmamızı gerektirir.[198]

Konuyu İslamiyet bağlamına çektiğimizde de benzer durumla karşılaşmaktayız. Örneğin Ülgener'in Kur'an'ın ayetlerinde liberal piyasa ekonomisini oluşturacak şartları görmesi, kutsal olanın dünyevileştirilmesi anlamını taşımaktadır. Kur'an'ı Kerim ayetlerine kapitalist ekonominin kabulleri ile yaklaşmak kutsalın uygunsuz bir şekilde yorumlanması anlamına gelmektedir.

Aynı şekilde üst satırlarda değindiğimiz türban konusuna gelirsek; türban, örtünme, İslami açıdan kutsal olana atıf yaparken, kapitalizmle birlikte piyasa ekonomisine dahil olup dünyevi olana da atıf yapmaya başlamıştır. Yılın moda renk ve desenleri ile tasarlanan ve tüketime sunulan türban sadece örtünme işlevi görmeyerek artık simgesel bir işleve sahip olan ürün olarak zenginlikten, statüye kadar birçok dünyevi şeye de atıf yapmaya başlamaktadır. Aynı şekilde hangi

---

[196] Max Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, s.45
[197] Giorgio Agamben, a.g.e. , s.129
[198] Giorgio Agamben, a.g.e. , s.133

türbanın veya başörtünün tercih edileceği ve bunların bağlanış şekilleri hangi İslamcı yorumu tercih ettiğini de göstermektedir.

Yine üst satırlarda değindiğimiz gibi Müslümanların Müslüman olmayanlarla mücadelesi(cihat) piyasa alanına kaydığında türban gibi diğer birçok ürün türbanın yaşamış olduğu dönüşümü yaşamakta ve dünyevileşmektedir. Bu dünyevileşmenin kendisi de ahlaki kuralların kutsal olandan ziyade kapitalist piyasa ekonomisinin belirleyiciliği altında gerçekleşmeye başlamıştır. Güncel kapitalist piyasa ekonomisi içerisinde moda ile tüketim/gösteri nesnesine dönüşen ürünlerin kullanım değerlerinin modaya bağlı bir şekilde varolduğu düşünüldüğünde İslami ahlaka ters düşen yanı vardır. Örneğin Müslüman kişilerin kullanmak zorunda hissettikleri ürünler, moda ile birlikte kullanım değerlerini yitiren ürünlere dönüşmeye başlarlar. Yani israfın karşısında duran İslam dini[199], kendi sembollerinin kullanım değerlerinin belirli zamanlarda geçerlilik gördüğü, bu zaman aşımı durumunda kullanım değerlerinin toplumda herhangi bir simgesel değer üretmediği durumlarda gereksiz olmaya başlar. Bu noktada yılın moda, renk ve desenlerini içeren ürünleri almak çoğu Müslüman için israf olarak yorumlanmayarak 'norma' dönüşmeye başlar. Yani burada Agamben'in ifade ettiği gibi tüketim/gösteri toplumunda kapitalizm, kendi işleyiş mantığı doğrultusunda mutlak olarak dünyevileştiremediği yani kullanım değerini sürekli yenilemek zorunda bıraktığı ürünleri hedefine alır. Agamben'in ifadeleriyle;

> Eğer dünyevileştirmek kutsal alanından çıkan bir şeyi ortak kullanıma iade etmek anlamına gelirse, kapitalist din en uç aşamasında kesinlikle ve mutlak olarak bir dünyevileştirilemeyeni hedefler.[200]

Tabii Agamben'in söylediği; kapitalizm dünyevileştirilemeyeni hedefler sözü, tüketim ve gösteri toplumlarında metanın kullanım değerini alma anlamını taşımaktadır. Yani kapitalist piyasada bir ürünün alınıp satılabilmesi için öncelikle kutsal olandan ayırılması gerekmekte ve bunun sonucunda dünyevileştirilmektedir. Ancak bu dünyevileştirme sonucunda piyasaya dahil olabilen meta, sürekli alınıp

[199] Kılıçbay&Mutlu Binark, a.g.e. , s.502
[200] Giorgio Agamben, a.g.e. , s.140

satılabilsin diye kullanım değerinden arındırılmaya çalışılarak uzun yıllar kullanılmasının önüne geçilmesi bağlamında mutlak olarak dünyevileştirilmez.

Genel anlamda baktığımızda Ülgener ve onun gibi düşünen İslamcı kesimlerin liberalizm ve kapitalizm ile yakın ilişkileri doğrultusunda İslam'ı ve sembollerini dünyevileştirmeleri, anlam dünyalarınında değişimini beraberinde getirmiştir. Tabii biz bu noktada her şeyin sabit ve değişmez olması gerektiğin iddia etmek istemiyoruz. Ancak İslami kesimlerin 1980 sonrası süreçte yarattıkları İslamcı burjuvazi, İslam dinini ve İslami değerleri kapitalist piyasa mantığı çerçevesinde araçsallaştırdıklarının farkında olmamız gerekmektedir.

SONUÇ

Bu çalışmada Sabri F. Ülgener'in iktisat zihniyeti üzerine yapmış olduğu araştırmalarından yola çıkarak, onun İslamcı burjuvazi yaratma amacında olduğunu iddia ettik. Bu noktada tezimizin ilk bölümünde Alman tarihselci iktisatçılarının, kapitalist piyasanın ortaya çıkış sürecinde oluşması gereken zihniyeti nasıl açıkladıklarını göstermeye çalıştık. Bunun sebebi ise Max Weber ve Werner Sombart'ta zihniyet araştırmalarına konu olan; din ve kültür boyutunun Ülgener'in İslamcı burjuva yaratma noktasında bu geleneğin yöntemlerini neden tercih ettiğini açığa çıkarmaya çalıştık.

Ardından ikinci bölümde Ülgener'in metinlerinden hareketle zihniyet araştırmasını incelemeye çalıştık. Bu noktada Ülgener, tarikat ve tasavvufu kapitalist zihniyetin oluşmasına engel görerek bu yapıların İslam dinini yorumlayışlarını kendi çıkarları doğrultusunda şekillendiğini iddia etmektedir. Nihayetinde bu yapılar insanların maddi yaşama yönelik ilgilerini azaltırken anti maddeci zihniyet yapısının oluşmasını sağlamışlardır. Böylece tarikat ve tasavvuf Ülgener, açısından bozuluşa işaret ederken bu bozuluştan İslam dininin tekrar yorumlanmasıyla çıkılacağını düşünmektedir. Bir anlamda Ülgener tarikat ve tasavvufun yaratmış olduğu zihniyeti kötülerken İslam dinini ise kapitalist zihniyeti yaratma adına kurtarmaya çalışmaktadır. Tabii biz bu çabayı Ülgener'in İslamcı burjuva yaratma noktasında ortaya koymuş olduğu bir söylem olarak değerlendirdik.

Bu noktada söylemi Foucaultcu bağlamda anlayarak; söylemi bir ilişki ağı olmasının yanında içerisinde bilgi ve iktidarı da taşıyan bir yanının olduğuna dikkat çekmeye çalıştık. Ülgener'in ortaya koymuş olduğu çalışmalarda İslamcı söylem adı altında bir iktidar ve bilgiyi şekillendirme çabası vardır.

Tezimizin son bölümünde ise Ülgener'in İslamcı söylemi ile yaratmış olduğu iktisat zihniyeti tartışmalarının 1980 sonrası süreçte sahada nasıl karşılık bulduğuna değinmeye çalıştık. Bu noktada 1980 sonrası hem ülkede hem de yakın coğrafyalarda İslamcı hareketlerin ve liberal politikaların yükselişte olması, İslamcı kesimlerin

nesneye yönelik bakışlarını değiştirmeye başlamıştır. Bu noktada liberalizm ve İslamcılar arasındaki yakın bağın 1980 sonrası süreçte İslamcı burjuvanın oluşmasına katkıda bulunmuştur. Tabii bu İslamcı burjuvazinin Bourdieucü anlamda hem simgesel hem de ekonomik sermaye edinme süreçleri önemli bir noktada durmaktadır.

Biz İslamcı kesimlerin simgesel sermaye edinme sürecini 1980 sonrası askeri rejimin sol kesime yönelik davranışlarından sonra edindiklerini göstermeye çalıştık. Özellikle 1980 öncesi süreçte ülkede sağ-sol kesimler arasında yaşanan gerilimler sonucu sol kesimin sahip olduğu ideallerden kullandıkları dile kadar bir çok şeyin etkisinin askeri rejim tarafından azaltılması toplumsal alanda ‘‘boşluk’’un oluşmasını sağlamıştır. Bu boşluktan yararlanan kesimin ise İslamcı kesimler olduğunu gösterdik.

İslamcıların ekonomik sermaye kazanmalarını ise ülkede 1980 sonrası uygulanan liberal politikalarla ilgili olduğunu düşünüyoruz. Bu noktada tezimiz bağlamında Ülgener’in kapitalist piyasa ekonomisiyle İslam arasında kurmuş olduğu olumlu bağlantının ve burjuvalaşma çabası içerisinde olan İslamcı kesimlerin kendi tabanlarında zihinsel değişim yaşatmışlardır. Bu değişimi ise tüketim/gösteri aracılığıyla piyasa da gerçekleşmiştir. Bir anlamda İslamcıların kendilerini toplumsal alanda temsil etmelerinin aracı piyasada üretilen mallar üzerinden olmaya başlamış ve ‘piyasa İslam’ ı ortaya çıkmaya başlamıştır. Tabii piyasa İslam’ının oluşması ise alt tabakanın talep ettiği bir şey olmaktan ziyade burjuvalaşma çabası içerisinde olan İslamcı kesimlerin ortaya attıkları bir şeydir. Burjuvalaşma çabası içerisinde olan İslamcı kesimlerin ekonomik sermayeyi edinmesi ancak bu şekilde mümkün olabilmiştir. Yani kendi tabanlarını, yaratmış oldukları piyasa ortamına çekerek onları bir anlamda potansiyel müşteriye çevirmişlerdir. Müşterinin varlığı zamanla İslamcı burjuvanın oluşmasını sağlamıştır.

Tabii inançlı kişilerin kullanmak zorunda hissettikleri metalar piyasa moda sektörüyle her sene yeni bir şekilde piyasaya sürülmesi ise dini göndergesi olan nesnelerin dünyevi olana gönderme yapmasının önünü açmıştır. Bu durumda İslam

dini Agambenci anlamda dünyevileşmeye başlayarak anlamını bu dünyadan almaya başlamıştır.

KAYNAKÇA

Adanır, Oğuz, *Baudrillard*, Say Yayınları, 2016

Adorno, Theodor W. , *Sahicilik Jargonu*, Çev. Şeyda Öztürk, Metis Yayıncılık, 2015

Agamben, Giorgio, *Dünyevileştirmeler*, Çev. Betül Parlak, Monokl Yayınları, 2017

Ahmad, Feroz, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye*, Çev. Sedat Cem Karadeli, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019

Akçaoğlu, Aksu, *Zarif ve Dinen Makbul*, İletişim Yayınları, 2019

Al-Azmeh, Aziz, *İslamlar ve Moderniteler*, Çev. Elçin Gen, İletişim Yayınları, 2017

Aygül, Hasan Hüseyin, *Zihniyet, Din ve İktisat*, Açılım Kitap, 2014

Baker, Ulus, *Siyasal Dilde Huzur Söylemi*, Çev. Onur Eylül Kara, İletişim Yayınları, 2020

Bali, Rıfat N. , *Bir Türkleştirme Serüveni*, İletişim Yayınları, 2005

Bali, Rıfat N. ,*Tarz-I Hayat'tan Life Style'a*, İletişim Yayınları, 2002

Başkaya, Fikret, *Paradigmanın İflası*, Yordam Kitap, 2018

Baudrillard, Jean, *Gösterge Ekonomi Politiği Hakkında Bir Eleştiri*, Çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, 2021

Bourdieu, Pierre, *Genel Sosyoloji*, Çev. Zuhal Emirosmanoğlu, İletişim Yayınları, 2021

Buğra, Ayşe & Savaşkan, *Osman, Türkiye'de Yeni Kapitalizm*, Çev. Bülent Doğan, İletişim Yayınları, 2015

Breisach, Ernst, *Tarihyazımı*, Çev. Hülya Kocaoluk, Yapı Kredi Yayınları, 2012

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Tarihi*, Say Yayınları, 2019

Dardot, Pierre & Laval, Christian, *Dünyanın Yeni Aklı*, Çev. Işık Ergüden, İstanbul

Debord, Guy, *Gösteri Toplumu*, Çev. Ayşen Ekmekçi&Okşan Taşkent, Ayrıntı Yayınları, 2021

Deleuze, Gilles, *İki Delilik Rejimi*, Çev. Mahir Ender Keskin, Bağlam Yayıncılık, 2017

Deleuze, Gilles, *Nietzsche ve Felsefe*, Çev. Ferhat Taylan, Norgunk Yayıncılık, 2016

Dilthey, Wilhelm, *Hermeutik ve Tin Bilimleri*, Çev. Doğan Özlem, Paradigma Yayınları, 1999

Foucault, Michel, *The Order of Things: An Archaeology of Human Sciences*, Routledge, 2002

Foucault, Michel, *Bilginin Arkeolojisi*, Çev. Veli Urhan, Ayrıntı Yayınları, 2016

Foucault, Michel, *Söylemin Düzeni*, Çev. Turhan Ilgaz, Hil Yayın, 1987

Foucault, Michel, *Biyopolitikanın Doğuşu*, Çev. Alican Tayla, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2019

Foucault, Michel, *Felsefe Sahnesi*, Çev. Işık Ergüden, Ayrıntı Yayınları, 2011

Gordon, Scott, *Sosyal Bilimler Tarihi ve Felsefesi*, Çev. Ümit Tatlıcan-Hasan Kösebalaban, Küre Yayınları, 2015

Groys, Boris, *Yeni Üzerine: Geçmişle Gelecek Arasında Kültürel Ekonomi*, Çev. Zeynep Baransel, Koç Üniversitesi Yayınları, 2020

Haenni, Patrick, *Piyasa İslamı*, Çev. Levent Ünsaldı, Heretik Yayıncılık, 2014

Harrison, Charles & Wood, *Paul Sanat ve Kuram 1900-2000 Değişen Fikirler Antolojisi*, Çev. Sabri Gürses, Küre Yayınları, 2016

Hekman, Susan, *Bilgi Sosyolojisi ve Hermeneutik*, Paradigma Yayınları, Kasım 1999

Kuru, Ahmet T. , *Islam Authoritarianism and Underdevelopment*, Cambridge University Press, 2019

Le Goff, Lacques, *Ortaçağda Entelektüeller*, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İş Bankası Kültür Yayınları, 2017

Marx, Karl, *1844 El Yazmaları*, Çev. Murat Belge, Birikim Kitapları, 2016

Nietzsche, Friedrich, *Ahlakın Soykütüğü*, Çev. Zeynep Alangoya, Kabalcı Yayınevi, 2011

Öz, İlkay, *Bir Mülksüzleştirme ve Türkleştirme*, İletişim Yayınları, 2020

Rodinson, Maxime, *İslam ve Kapitalizm*, Çev. L. Fevzi Topaçoğlu, Akyüz Yayıncılık, 2002

Sayar, Ahmet Güner, *Bir İktisatçının Entelektüel Portresi Sabri F. Ülgener*, Ötüken Neşriyat, 3.basım 2014

Sombart, Werner, *Burjuva*, Çev. Oğuz Adanır. Doğu Batı Yayınları, 2017

Sombart, Werner, *Yahudiler ve Modern Kapitalizm*, Çev. Sabri Gürses, Küre Yayınları, 2019

Schmitt, Carl, *Siyasal Kavramı*, Çev. Ece Göztepe, Metis Yayınları, 2018

Swedberg, Richard, *Max Weber ve İktisat Sosyolojisi Düşüncesi*, Çev. Celal Burak Aydın, Dergah Yayınları, 2019

Swedberg, Richard & Smelser, Neil J. , *İktisat Sosyolojisi*, Çev. Editörü Esma Gültüvin Gür Omay, Sentez Yayıncılık, 2013

Mardin, Şerif, *Bediüzzaman Said Nursi Olayı*, Çev. Metin Çulhaoğlu, İletişim Yayınları, 2015

Timur, Taner, *Felsefi İzlenimler*, İmge Kitabevi, 2005

Tunaya, Tarık Zafer, *İslamcılık Akımı*, Simavi Yayınları, 1991

Türkdoğan, Orhan, *Max Weber: Günümüzde ve Türkiye'de Weber'ci Görüşler*, Türk Dünyası Araştırmaları, 1985

Ülgener, Sabri F. , *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları

Ülgener, Sabri F. ,*Zihniyet Aydınlar ve İzm'ler*, Derin Yayınları

Ülgener, Sabri, *Makaleler*, Derin Yayınları, İstanbul 2006

Ülgener, Sabri F. , *Zihniyet ve Din*, Derin Yayınları, 2015

Weber, Max, *Ekonomi ve Toplum Cilt 1*, Çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, 2018

Weber, Max, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*, Çev. Milay Köktürk, BilgeSu Yayıncılık, 2017

MAKALE VE DERGİ

Belge, Murat, 'Türkiye'de Sosyalizm Tarihinin Ana Çizgileri', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: Sol Cilt 8* içinden, İletişim Yayınları, 2018

Bilici, Mücahit, 'Küreselleşme ve Postmodernizmin İslamcılık Üzerineki Etkileri', *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce: İslamcılık Cilt 6* içinden, İletişim Yayınları, 2018

Bora, Tanıl, ‘Turgut Özal’ , Modern *Türkiye’de Siyasi Düşünce: Liberalizm Cilt 7* içinde, İletişim Yayınları, 2018

Çaha, Ömer, ‘Ana Temalarıyla 1980 Sonrası İslami Uyanış’, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık Cilt 6* içinde, İletişim Yayınları, 2018

Kaçmazoğlu, ‘H. Bayram, Bazı Bilim İnsanlarının Türkiye’deki Siyasi Düşün Tarihine Katkıları Üzerine Bir Deneme’, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Dönemler ve Zihniyetler Cilt 9* içinde, İletişim Yayınları, 2009

Kansu, Aykut, ‘Türkiye’de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları’, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm Cilt 2* içinde, İletişim Yayınları, 2019

Kentel, Ferhat, ‘1990’ların İslami Düşünce Dergileri ve Yeni Müslüman Entelektüeller’, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: İslamcılık Cilt 6* içinde, İletişim Yayınları, 2018

Kılıçbay, Barış & Binark, Mutlu, ‘Consumer Culture, Islam and the Politics of Lifestyle: Fashion for Veiling in Contemporary Turkey’, *European Journal of Communication Copyright* © 2002 SAGE Publications (London, Thousand Oaks, CA and New Delhi), Vol 17(4)

Molacı, Melike, ‘Hegel Sonrası Felsefe Tarihçiliği: Stoacılık Örneği’, Özne Felsefe Bilim ve Sanat Yazıları, 27.Kitap-Güz 2017(Hegel sayısı)

Öngider, ‘Seyfi, Solda Birlik ve Yeniden Yapılanma Süreci’, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Sol Cilt 8* içinde, İletişim Yayınları, 2018

Turner, Bryan S. , ‘Islam, Capitalism and the Weber Thesis’, *The British Journal of Sociology*, Jun. , 1974, Vol.25. No.2

Yılmaz, Ferudun, ‘Türkiye’de Çağdaş İslamcı(İktisadi) Düşünce ve (İktisadi) Liberalizm’, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Liberalizm sayısı Cilt 7* içinden, İletişim Yayınları, s.426

Tezler

Akyurt, Mehmet Ali, *Alman Sosyolojisinde Yöntem Tartışmaları* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2017)